GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE HİLAFET

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE HİLAFET

Editörler: Mustafa Sabri Küçükaşcı, Ali Satan, Abdulkadir Macit

Yayın No: 33
Araştırma Serisi: 14
ISBN: 978-605-69007-5-4
1. Basım, Temmuz 2019

Yayına Hazırlık: Mehmet Beydemir
Tashih: Fatih Güvendi
Kapak: Zahid Yıldırım
Kapak Görseli: Mustafa b. Yusuf Ömer ed-Darîr'e ait Siyer-i Nebi'de, Ashab'ın Hz. Ebubekir'e biat ederek halifeliğini ikrar etmesi (T.S.M. Ktp., H. 1223)
İç Tasarım: T. Erdal Kara

© İLEM Yayınları 2019
Tüm yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Baskı ve Cilt
Hazar Reklam Matbaacılık
Sertifika No.: 26482
İskitler / Ankara
Telefon: +90 312 278 50 77

ilem
YAYINLARI

Aziz Mahmut Hüdayi M. Halk C. Türbe Kapısı S. No:13 Üsküdar - İstanbul
Tel: 0216 310 43 18 Faks: 0216 310 43 18
www.ilemyayinlari.com - info@ilemyayinlari.com

İLEM Yayınları, İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ve Nobel Akademik Yayıncılık ortak markasıdır.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE HİLAFET

Editörler:
Mustafa Sabri Küçükaşcı
Ali Satan
Abdulkadir Macit

ilem
YAYINLARI

İçindekiler

Önsöz vii

Teşekkür xi

Giriş 1

Hz. Peygamber Sonrasında Halife Seçimi Meselesi ve Hulefâ-yi Râşidîn'in Hilafete Gelme Süreçleri 33
Mustafa Fayda

Emevîler ve Hilafet 53
Mustafa Sabri Küçükaşcı

Endülüs'te Hilafet Tecrübesi 113
Mehmet Özdemir

Abbâsîler ve Hilafet 131
Casim Avcı

Selçuklular Devri Halifelik Telakkisi 165
Hasan Hüseyin Adalıoğlu

Osmanlı Hilafeti Tartışmaları I: Son Abbâsî Halifesi III. Mütevekkil'in 27 Yılı (1516-1543) 199
Uğur Demir

Emevîler ve Hilafet

Mustafa Sabri Küçükaşcı*

Ümeyyeoğulları'nın Tarihi Arka Planı

Câhiliye döneminde Mekke idaresinde önemli bir yere sahip olan Ümeyyeoğulları, şehir ve Kâbe'nin idaresiyle ilgili başkumandanlık (kıyâde) vazifesini deruhte ediyorlardı. İslâm öncesi Mekke toplumunda üstlendiği vazifeler itibarıyla maddî nüfuzu temsil eden Emevîler ile manevî nüfuzu temsil eden Hz. Peygamber'in mensup olduğu Hâşimîler arasında rekabet ve mücadele vardı. Bu iki kabile arasındaki didişme ve çekişme İslâmiyet ile birlikte farklı bir boyut kazandı. Hz. Osman gibi ilk Müslümanlar arasında yer alanların az sayıda bulunduğu Ümeyyeoğulları, Hz. Peygamber'in İslâm'a açık davetinin ilk günlerinden itibaren Müslüman olmak isteyenleri engellemeye çalıştılar; Mekke'deki nüfuzları sebebiyle bu hareketin öncüsü oldular ve Bedir Gazvesi'nde Ebû Cehil'in öldürülmesin-

* Prof. Dr., Topkapı Sarayı Müze Başkanı-Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü mkucukasci@marmara.edu.tr

den sonra Kureyş kabilesinin liderliğini Benî Ümeyye'den Ebû Süfyân üstlendi. Emevîler'in büyük bölümü Mekke'nin fethinden sonra diğer müşriklerle birlikte İslâmiyet'e girdikleri için ashâb-ı kirâm içerisinde ilk Müslümanlar, muhâcir ve ensardan sonra addedilerek farklı bir muameleye tâbi tutuldular. Daha fazla sayıda da olsa -İbn Kesîr'in Huneyn Gazvesi'ne katılanlardan sayılarını yaklaşık olarak 200 kişi olarak tahmin ettiği- Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanlar için kullanılan, bazı kaynaklarda müellefe-i kulûbun kapsamına dâhil edilen, salıverilmeyi ve zoraki kabul etmeyi ifade eden ve talîk kelimesinin çoğulu olan "tulekâ" grubu içerisinde Emevîlerin önde gelenlerinden Ebû Süfyân ile oğulları Muâviye ve Yezîd, Velîd b. Ukbe gibi isimler vardı.[1]

Tulekâ içinde sayılanlardan konumlarında en büyük değişiklik Benî Ümeyye mensuplarında olmuştu. İslâm'a katılma hususunda geç kalmış olmakla birlikte idarî hususlarda tecrübeli oldukları için erken tarihlerden itibaren devlet teşkilatı içerisinde çeşitli görevler üstlenmişler, ancak Kureyş'in liderliğinden sıradan bir konuma düşmüş olmalarından olumsuz manada çok etkilenmiş ve ilk fırsatta iktidara ortak olma ya da iktidarı ele geçirme çabası içerisine girmişlerdi. Ebû Süfyân'ın fetihten sonra katıldığı Huneyn Gazvesi'nin başlangıçta Müslümanların aleyhine gelişmesine sevinmesi, Emevi halifelerinden I. Mervân'ın babası Hakem b. Ebü'l-Âs'ın İslâm ahlakıyla uyuşmayan davranışlarından dolayı Hz. Peygamber tara-

1 Bk. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru Süveydân ts.), 3: 61; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, nşr. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Taybe,1420/1999), 4: 126; İbn Hacer el-Askalâni, *Fethu'l-bârî bi Şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî*, nşr, Muhammed Fuâd Abdülbâkî ve dğr. (Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1379), 8, 48; Mustafa Sabri Küçükaşcı, *Câhiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn* (İstanbul: İsar Yayınevi: 2003), 155-156.

fından Medine'de oturmasının yasaklanarak Tâif'e sürülmesi, onların Câhiliye zihniyetinden kurtulamadıklarının işareti olmalıdır.[2]

Ebû Süfyân Mekke dönemindeki müşrikler gibi sütten kesilmiş deve yavrusu babası, mecazî olarak da küçük kabile veya cemaat babası anlamında "Ebu'l-Fasîl" diyerek andığı Hz. Ebû Bekir'i hilâfet makamına yakıştıramadığından biat etmeyi kabul etmemişti. Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan Benî Ümeyye mensuplarının kaybettikleri iktidarı yeniden elde etmek veya ortak olmak düşüncesini zihinlerinden hiç çıkarmadıklarının bir tezahürü olan bu gelişmeyi Ebû Süfyân bir adım daha ileri götürerek, Hz. Ebû Bekir'in yerine halife olması için Hz. Ali'ye teklif götürmüştü. IV. Halife'nin hiç düşünmeden ve müzakere etmeye bile gerek duymadan teklifi reddetmiş olması, Ebû Süfyân'ın iktidara ortak olmak girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olduğu kadar Hz. Ali'nin durduğu yeri göstermesi bakımından da önemlidir. Nitekim Hz. Ali'nin kendisine biat etmeyi reddeden ve halife seçimi için şûrayı öneren Muâviye'ye yazdığı ve tulekâdan olduğundan dolayı hilâfette haklarının olmadığını hatırlattığı mektubundaki şu sözleri Ebû Süfyan'a vermiş olduğu cevabın âdeta bir açıklaması gibidir: "Şûra muhâcir ve ensara aittir. Şayet onlar bir kişi etrafında bir araya gelip onu imam olarak isimlendirirlerse, bu Allah'ın rızası olur."[3]

---

2 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* nşr. Mustafa Sakkâ v.dğr. (Kahire: Dârü'l-Fikr, 1355/1975), 2: 416, 443; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr,* nşr. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Hancî, 1421/2001), 6: 36; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf,* nşr. İhsan Abbâs (Beyrut: Müessetü'r-Reyyân, 1430/2009), 4/1: 513-516.

3 Taberî, *Târîhu'r-rusül,* 3: 209; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse,* nşr. Ali Şîrî (Beyrut: Darü'l-Edvâ,1410/1990), 1: 113-114; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, nşr. Muhammed Abdürreşîd (Haydarâbâd: Dâiretü'l-maarifi'l-İslâmiyye1393/1973), 2: 287-288; Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri Dört Halife Dönemi*, İstanbul: Kubbealtı Yayınevi, 2014), 27.

Hz. Osman Döneminde Ümeyyeoğulları

Hz. Osman'ın amcası Hakem ve ailesinin ilk iki halifenin aksine Medine'ye dönmesine izin vermesi, o sıralarda yirmi yaşlarında bulunan oğlu Mervân'ı da kâtipliğine getirmesi ashâb-ı kirâm arasında hoş karşılanmamıştı. Mervân'ın, Hz. Osman adına kararlar verip bazı yanlış uygulamalara girmesine rağmen III. Halife tarafından korunması memnuniyetsizliği daha da artırmıştı. Nitekim ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Osman'ın tepki çeken ve aleyhinde doğan cereyanın sebepleri, akrabalarına ve kendi kabile mensuplarına gösterdiği aşırı yakınlık ve onları önemli vazifelere tayin etmesi etrafında yoğunlaşmakta, bu konuda özellikle de kâtipliğine getirdiği Mervân b. Hakem'in altı çizilmektedir. Hz. Ali, evinde muhasara edildiğinde Hz. Osman'ın teklifi ve âsilerden bazılarının nazarındaki değerinden dolayı III. Halife ile âsiler arasında arabuluculuk yapmıştı. Hz. Ali ile görüştükten sonra Medine'den ayrılan âsiler kısa bir süre sonra ellerinde Hz. Osman'ın ulağının üzerinde ele geçirdiklerini ileri sürdükleri bir mektubu Hz. Ali'ye getirdiler. Bu meseleyi görüşmek üzere Hz. Osman'ın yanına tekrar giden Hz. Ali, Mervân'ın isyancılarla ilişkisi olduğuna dair ithamıyla karşılaştı. Hiçbir şekilde halifenin kuşatılmasıyla ilgisi olmayan ve Mervân'ın Hz. Osman'ın politikaları üzerindeki etkisinin hadiseleri olumsuz olarak yönlendirdiğini düşünen Hz. Ali'nin arabuluculuğu şayet hakemlik şekline dönüştürülebilmiş olsaydı, İslâm dünyasında ortaya çıkan iktidar-muhalefet çatışmalarının silâhla çözülmesi yerine kurumsallaşmış yeni bir yöntemin geliştirilebilmesi mümkün olabilirdi.[4]

4 Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakāt*, 3: 65; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere,* nşr. Fehim M. Şeltût (Cidde: Dârü'l-İsfahân: 1399/1979), 4: 1149-1161; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 4: 406; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2: 257-260,

Hz. Ali Döneminde Ümeyyeoğulları

Hz. Osman'ın şehadeti işleri daha da karmaşık hâle getirdi. Hz. Ömer ile Hz. Osman dönemlerinde Şam valisi olan Muâviye b. Ebû Süfyân'ın meşru halifeyi tanımayıp Hz. Osman'ın kanını bahane ederek başlattığı iktidar mücadelesi yeni hadiselerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Hz. Ali döneminin hemen tamamını işgal eden bu olaylar fetihleri durdurduğu gibi İslâm dünyasında asırlarca sürecek fikir ayrılıkları ve karışıklıkların temel hareket noktası oldu. Çok sayıda Müslümanın hayatını kaybetmesini beraberinde getiren bu gelişmeler günümüze kadar devam eden siyasî ihtilaf ve tartışmaların da esasını teşkil etti ve İslâmiyet'in yasakladığı asabiyet ruhunu yeniden ortaya çıkarttı. Halife olduktan sonra Hz. Ali'yi bekleyen en önemli mesele, Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması idi. Ancak ortada belirli bir katil olmadığı gibi, "Osman'ı hepimiz öldürdük" diyen âsilerle başa çıkmak da kolay değildi. Muâviye, Hz. Osman hakkında ilgisiz kaldığını ve suç ortağı isyancıları ordusunda barındırdığını ileri sürerek Hz. Osman'ın yerine Medine'de halife seçilen Hz. Ali'ye biat etmedi. Meşru halifeyi tanımayan ve hilâfet konusunda Medine'de alınan biatın tüm İslâm dünyasına şamil olduğu anlayışına da karşı gelen Muâviye Hz. Ali'nin kendisini görevden almasını da kabul etmedi. Ayrıca Hz. Osman'ın kanlı gömleğini ve hanımı Nâile'nin kesik parmağını Dımaşk Camii'nde halka göstererek onları Hz. Ali'ye karşı kışkırtmaya, arkasından da Hz. Osman'ın akrabası sıfatıyla onun kanını dava etme hakkına sahip olduğunu söyleyerek ve bunu gerçekleştirmek amacıyla Suriye'deki Müslümanlardan biat almaya başladı. Muâviye'nin Câhiliye döneminin kan davası anlayışını

268-269; İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33: 441; Fayda, *Dört Halife Dönemi*, 358.

hatırlatan bu tutumu karşısında Hz. Ali Cemel Vak'ası'ndan sonra onu yeniden biat etmeye çağırdı. İslâm tarihindeki bu ilk fitnede başrolde bulunan Hz. Âişe ile Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın yanında muhâcir ve ensarın varlığından dolayı Hz. Ali'ye karşı oluşan muhalefetin ön safında ismi geçmeyen Muâviye, Hz. Osman'ın katledilmesine ilgisiz kalmak ve âsileri ordusunda barındırmak şeklindeki haksız ve temelsiz ithamını sürdürerek Hz. Ali'nin yenilediği biat teklifini kabul etmedi.[5]

Muâviye'nin İktidarı Ele Geçirme Çabası ve Hz. Ali'ye Karşı Giriştiği Mücadele

Hz. Osman'ın katledilmesinden sonra her türlü gelişmeyi kendi lehine kullanan Muâviye, Cemel Vak'ası'ndan sonra sadece Şam'da var olan otoritesini daha geniş alanlara yayacak tedbirleri almaya başladı. Bu çerçevede kendisine hem maddî hem de manevî alanda destek olacak, Hz. Ali ve taraftarlarına psikolojik üstünlük sağlayacak adımları attı. Bunların en önemlisi taraftarları arasına muhacir ve ensar başta olmak üzere ashâb-ı kirâmın ileri gelenleri katmak için gerçekleştirdiği teşebbüslerdi. Bu teşebbüsler mücadelesine destek olmanın ötesinde meşruiyet zemini sağlayacaktı. Sa'd b. Ebû Vakkâs, Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme el-Ensârî başta olmak üzere mektup yazdığı ve ilişki kurmaya çalıştığı kimselerin tamamına yakını Hz. Ali'ye karşı onun yanında olmayı hiçbir şekilde kabul etmeye yanaşmadı. Bu çerçevede, İbn Ömer, "Ey Muâviye! Nefsin sana diyor ki: 'Ben Ali'yi, muhacirîn-i kirâmı, ensarı bırakıp da sana uyayım!', Muhammed b. Mesleme de 'Davet ettiğin şeyde kılıcımı kırdım, evime

5 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakāt,* 3: 29-30; 4: 20, 24; Taberî, *Târîhu'r-rusül,* 4: 427, 544-545; Casim Avcı, "Hilâfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 541; Fayda, *Dört Halife Dönemi*, 122-123.

çekildim, siz beni dünya ve hevânıza davet ediyorsunuz.' sözleriyle destek taleplerine olumsuz yaklaştılar."[6]

Verilen cevaplar Muâviye'nin Hicaz'da aradığı desteği bulamadığı gibi, Hz. Ali-Muâviye mücadelesindeki zihniyet farkını ve ashâb-ı kirâmın büyük çoğunluğunun muhâcir ve ensarı öne alan ve hilâfette Medine'nin önceliği esasına dayanan anlayışlarını göstermesi bakımından önemlidir. Onun destek talebine, dünyevî menfaatlerle hareket eden ve Hz. Ali'nin yanında sıradan insan muamelesi göreceklerini düşünerek makam ve mevki düşüncesinden hareket edenlerin dışında olumlu cevap veren olmamıştı. Ya Ubeydullah b. Ömer gibi kendisini desteklemekten başka çaresi olmayanlar ya da Amr b. Âs gibi bir şey -Mısır valiliği taahhüdüyle- karşılığında Muâviye'nin yanında saf tutmuşlardı.[7]

Mısır fatihi olan ve fetihten sonra buranın valiliğini üstlenen Amr, Hz. Osman zamanında azledilmiş, Mısır'da uzun süreli görev yapma imkânı bulamamıştı. Nezdinde sıradan bir adam muamelesi göreceği Hz. Ali'den kendisini herhangi bir vazifede değerlendirebileceği hususunda hiç ümidi olmayan ve siyasî gelişmelerin içinde yer alabilmesi için Muâviye'nin yanında yer alması dışında

6 Yâ'kûbî, *Târîhu'l-Yâ'kûbî*, nşr. M. Houtsma (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 2: 187; Nasr b. Müzâhim el-Minkarî, *Vak'ati Sıffîn*, nşr. Abdüsselâm M. Harun (Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1410/1990), 72-77; İbrahim Beydûn, *el-Hicâz ve'd-devletü'l-İslâmiyye* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Camiiyye, 1987), 197.

7 Ubeydullah b. Ömer babasının şehid edilmesinde rolü olduğunu düşündüğü olaydan kısa bir süre önce Müslüman olan eski Sâsânî kumandanlarından Hürmüzân-ı Fârisî ile bazı kimseleri katletmiş, Hz. Ali ile ashâb-ı kirâmın bir kısmı ona kısas uygulanmasını istemişti. Amr b. Âs, Hz. Ömer'in şehid edilmesinden sonra oğlunun da kısas edilerek öldürülmesinin toplumda büyük infiale yol açacağını belirtmesi üzerine Ubeydullah, Hz. Osman tarafından affedilmiş, fakat Hz. Ali'nin hilâfete geçmesinin ardından kendisine kısas uygulanacağı korkusuyla Dımaşk'a kaçıp Muâviye'ye sığınmış ve onun en büyük destekçisi olmuştu. Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakāt,* 7: 18-20; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk,* nşr. Muhibbüddin Ebû Said b. Garâme el-Amrevî (Beyrut: Dârü'l-Fikr,1419/1998), 38: 61-69.

seçeneği olmayan Amr, kendisine nasıl bir siyasî yol haritası çizmesi gerektiğini oğullarıyla istişare etti. Amr'ın oğullarından Abdullah, Hz. Ali ile Muâviye'nin İslâm'daki konumları itibarıyla mukayese edilmeyeceğinin farkında olup babasına köşesine çekilmesini tavsiye ederken, babasının mutlaka makam ve mevki sahibi olması gerektiğini düşünen diğer oğlu Muhammed ise güçlünün ve imkân bulacağı kişinin tarafında durması gerektiği düşüncesini dile getirdi. Amr'ın âzatlısı Verdân ise Hz. Ali'nin yanında yer alırsa yaptığının ahirette de karşılığı olduğunu Muâviye'nin yanında durursa yaptığının sadece dünyada karşılığı olduğu görüşünü ileri sürerek Abdullah'ın tarafında yer almış ve evinde oturmasını tavsiye etmişti.[8]

Benzer bir durum Mugire b. Şû'be için de geçerliydi. Hz. Osman'ın katledilmesinden sonra Hz. Ali'ye birtakım tavsiyelerde bulunmuş, halifenin söylediklerini dikkate almaması üzerine muhaliflerine katılmak için Medine'den ayrılarak Mekke'ye gitmiş ve Hz. Ali'nin şehit edilmesinin ardından Muâviye'nin yanında yer almıştı. Mugire'nin tavsiyelerinin en dikkat çekici olanı, bazı kaynak ve araştırmalarda Hz. Ali'nin politik bir yanlışı olarak nitelendirilen valilerin azli meselesidir. Muâviye'nin Şam halkı üzerindeki otoritesini dikkate almasını ve mutlaka görevde bırakmasını tavsiye eden Muğire yeni halifeye bu hususu şu sözlerle dile getiriyordu: "Muâviye'yi, İbn Âmir'i ve Osman'ın diğer valilerini yerlerinde bırak, gelip sana biat etsinler ve insanların heyecanı yatışsın. İleride istediklerini azleder, istediklerini de yerinde bırakırsın." Hz. Ali amcasının oğlu Abdullah b. Abbâs'ın da desteklediği bu tavsiyeye takip edeceği siyasetin kişilere ve güce göre değil, temsil ettiği İslâmî zihniyetin ilkelerine göre olacağına işaret ettiği şu

8 Taberî, *Târîhu'r-rusül,* 4: 558-561; Yâ'kûbî, *Târîh,* 2: 185; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 46: 167-168.

karşılığı vermişti: "Ben, Osman'a her zaman, valilerinin zulümlerini bildiğim için, onları azlet derdim; şimdi ben de onları görevlerinde bırakarak aynı hatayı nasıl yaparım? İlk işim onları azletmek olacaktır."[9]

Muâviye'nin kendi taraftarlarını çoğaltma faaliyetlerini sürdürürken siyaseten her türlü yolu kullanıyor, ilk iki halifeyi ve uygulamalarını dahi gündeme getirerek zihinleri karıştırmaktan çekinmiyordu. Mısır'a Hz. Ali tarafından vali tayin edilen Kays b. Sa'd el-Ensârî'yi uzaklaştırmak için mektuplaşmış, burada sükûneti sağlayan Kays'ın Iraklılarla birleşirse büyük tehdit olacağını düşünerek onu IV. Halife'ye karşı kışkırtmaya çalışmış, rivayete göre onun ağzından mektup uydurmuş, sonunda Mısır'dan azlini başarmışsa da Kays'ı Hz. Ali'den kendi tarafına çekmeye muvaffak olamamıştı. Bu arada Kays'ın yerine Mısır'a tayin olan Muhammed b. Ebû Bekir'i kendi tarafına çekmeye çalışmış, bu çerçevede gelinen noktanın asıl müsebbibinin babası ile Hz. Ömer olduğunu ileri sürmekten de çekinmemiştir. Ona göre Hz. Peygamber'in bu âlemden ayrılmasından sonra hilafet esas hak sahibi olan Hz. Ali'ye verilmemiş, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer bunu önleyerek sırasıyla halife olmuş, daha sonra gelen Hz. Osman da onları takip etmişti. Bundan dolayı ilk iki halife gibi kendisinin de Hz. Ali'ye karşı çıktığını söylemek suretiyle bir yandan haklılığını ortaya koyup kendisine meşruiyet alanı açmaya, diğer yandan da ensar ve muhacir başta olmak üzere ilk Müslümanlardan en azından bir kısmının kendi yanında yer almalarını sağlamaya çalışıyordu.[10]

9 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakāt,* 6: 24; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 4: 438-440; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2: 271-272; Yâ'kûbî, *Târîh,* 2: 180; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, nşr. Muhammed Muhyiddîn (Beyrut: el-Mektebetü't-ticâreti'l-kübrâ, 1964-1965), 2: 364.

10 Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakāt,* 5: 372-375; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 4: 550-557; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. Wilferd Madelung (Beyrut: Müessetü'r-Reyyân,1424/2003), 2: 340-341, 347, 351-352.

Muâviye b. Ebû Süfyân'nın bu girişimlerindeki bir diğer amacı da desteklerini alamadığı önemli şahsiyetlerin en azından tarafsızlığını sağlamaktı. Hz. Osman'ın Azerbaycan ve İrmîniye valisi olan Kinde kabilesinin ileri gelenlerinden ashaptan Eş'as b. Kays, Hz. Ali halife olunca görevli olduğu bölgelerde onun adına biat aldı. Hz. Ali'nin Muâviye'ye karşı mücadele etmesi için Kûfe'ye davet ettiği Eş'as'ı Muâviye kendi safına çekmek ya da tarafsızlığını sağlamak için harekete geçtiği hatta ikna ettiği, ancak devreye giren Hucr b. Adî'nin Hz. Ali'nin tarafında kalıp mücadele etmesini sağladığı haber verilmektedir. Hz. Ali'nin Azerbaycan ve İrmîniye valiliği görevinden azledildiği rivayetleri de olan Eş'as Hz. Ali'ye bağlı kalmış ve IV. Halife'nin aldığı kararlarda da tesirli olmuştur. Eş'as'ın Hz. Ali'nin yanında yer alması, Benî Kinde'nin önemli bir kısmının en azından da yarısının Muâviye'nin yanında yer almasını önlemiş olduğunu söylemek mümkündür.[11]

İktidarı ele geçirmek için zikredilen ve benzeri girişimlerini aralıksız sürdüren, Hz. Osman'ın katillerinin kendisine verilmesini, Hz. Ali'nin halifeliği bırakmasını ve şûra usulüyle yeni bir halife seçilmesini siyasetinin ekseni hâline getiren Muâviye'nin uzlaşmaz tavrı iki tarafı Sıffîn'de karşı karşıya getirdi. Hz. Ali'nin lehine gelişen savaş Muâviye'nin tarafında yer alan Amr b. Âs'ın geliştirdiği mızrak uçlarına Kur'an-ı Kerim sahifeleri taktırması hilesi, Şamlıları ağır bir mağlubiyetten kurtarmış ve çözüm Allah'ın kitabı, gerektiğinde de Resûl-i Ekrem'in sünnetiyle hüküm vermeleri şartıyla hakemlere bırakılmıştı.

11 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 236-237; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. Wilferd Madelung, 2: 149, 293, 369; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2: 285-286; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 9: 116-118, 136-139, 143. Biat ettiği Hz. Hasan'ın Muâviye lehine halifelikten feragatinden kısa bir süre vefat eden Eş'as'ın teçhiz ve tekfin işiyle bizzat ilgilenen Hz. Hasan kayınpederinin namazını da kıldırmıştı.

Böylece Muâviye, Hz. Ali'nin ordusunun parçalanmasına ve içlerinde silahlı mücadeleye kadar gidecek ayrılıkların çıkmasına yönelik en büyük adımı atmış ve bunu da kendi tarafında yer alması için Mısır valiliğini taahhüt ettiği ve adına hakem olmasını istediği Amr b. Âs'ın öncülüğünde gerçekleştirmişti. Amr asıl önemli adımı Hz. Ali'nin hakemiyle yaptığı görüşmelerden sonra atmış ve Muâviye'yi tek taraflı olarak halife seçtiğini ilân etmişti.[12]

Böylece meşru halifeyi tanımayarak ve Hz. Osman'ın kanını talep ederek siyaset sahnesine çıkan ve politik manevralarıyla sürekli gücünü artıran Muâviye, Hakem Vak'ası'nın ardından IV. Halife tarafında olan askerî üstünlüğün kendi tarafına geçmesi fırsatını değerlendirerek Haricîler ile uğraşmak zorunda kalan Hz. Ali'ye bağlı merkezlere saldırı başlattı. Kısa bir sürede ele geçirdiği Mısır, Irak, Hicaz ve Yemen'i Hz. Ali gösterdiği reaksiyonla kendine yeniden bağlamış olsa da büyük bir kargaşa içine düşen İslâm dünyası siyasî bakımdan parçalandı. Bu gelişmelerin ardından Hz. Ali ile Muâviye arasında uzun yazışmalar gerçekleşti. Hz. Ali'nin İslâmiyet'e girişteki önceliğe, muhâcir ve ensara dikkat çektiği, Muâviye'nin de İslâm'ın yasakladığı asabiye duygusunu öne çıkardığı bu yazışmalar sonunda iki taraf silahlı müsademeyi sona erdirmek konusunda anlaştı. Böylece Irak Hz. Ali'nin, Şam da Muâviye'nin kontrolüne girdi ve taraflar birbirlerinin hâkimiyet sahalarına saldırmamaya söz verdi. Bununla birlikte Hz. Ali'nin 19 veya 21 Ramazan 40'ta (26 veya 28 Ocak 661) şehid edilmesiyle sağlanan ateşkesin sonuçlarının görünür olma ihtimali ortadan kalktı.[13]

---

12 Bk. Nasr b. Müzâhim, *Vak'ati Sıffîn*, 116 v.dğr.; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 338-339; Yâ'kûbî, *Târîh*, 2: 183-190; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 1-93; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2: 291-295; İsmail Yiğit, "Sıffîn Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37: 107-108.

13 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 25-26, 236, 539-540; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 143-147; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2: 302-303.

Hz. Osman'ın katledilmesiyle başlayan ve Hz. Ali dönemini tümünü kapsayan olaylara bakarken içtimaî, iktisadî ve siyasî bünyede meydana gelen önemli değişmeleri değerlendirmek ve bu gelişmelere uyum sağlamada güçlük çeken bedevîleri ve zihniyetlerini gözden uzak tutmamak gerekir. Çünkü İslâm kültür ve medeniyetinin yeni fethedilen ve kurulan coğrafyalarda yerleşmesi ve kalıcı olmasının şehir hayatıyla doğrudan ilgili olduğu unutulmaması gereken bir husustur. Gelişmeler sonucunda ortaya çıkan bölünme sadece siyasi alanda olmamış, büyük günah (mürtekib-i kebîre), iman-küfür sınırı (tekfir), kader ve insanın ihtiyarî fiilleri gibi ortaya çıkan çözümü güç îtikâdî meseleler de Müslümanlar arasındaki birliği tehdit eden hatta taraflar arasındaki düşmanlığı artıran bir hâl almıştı.[14]

Hz. Hasan'ın Halife Seçilmesi ve Muâviye b. Ebû Süfyân

Hz. Ali'ye yaralandıktan sonra Şiîlerin veliaht tayin edildiğine inandıkları Hz. Hasan'a biat konusundaki fikri sorulmuş, o da "Bunu ne emreder ne de nehyederim. Siz işlerinizi daha iyi bilirsiniz" diğer bir rivayette de "Sizi Allah'ın Elçisi'nin yaptığı gibi -herhangi bir kimseyi halef bırakmadan- bırakacağım. Eğer Allah, sizin için hayır murat ederse, Resûl-i Ekrem'den sonra birleştirdiği gibi sizi bir araya getirir." diyerek cevap vermiş, açık ve sarih bir tercihte bulunmamıştı. Hz. Hasan'a babasının şehid edilmesinden sonra bir rivayete göre aynı gün, bir rivayete göre de iki gün sonra biat edildi. Kûfe Mescidi'ndeki biat töre-

14 Ahmet Saim Kılavuz, "Akaid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm* Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 214; Nevin Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, trc. Vecdi Akyüz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 232-233.

ninde yaptığı konuşmada Ehl-i beyt'in meziyetlerinden ve Hz. Peygamber'e olan yakınlığından söz eden Hz. Hasan'a ilk biat eden Hz. Ali tarafından Irak ordusu başkumandanlığına getirilmiş olan Azerbeycan Valisi Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensarî oldu. Kays, biat esnasında Hz. Hasan'ı Allah'ın kitabına ve Elçisi'nin sünnetine bağlı kalmanın yanı sıra isyancılarla savaş da dâhil her türlü mücadelenin yerine getirilmesi şartını da kabul etmesi için zorladı. Ancak Hz. Hasan bu şartın "Allah'ın kitabı" lafzında mevcut olduğunu söyledikten ve böyle bir karar almaya gerek olmadığının altını çizdikten sonra birisi emirlik diğeri de kabul ettiği ya da reddettiği her şeye tabi olacaklarına dair olmak üzere orada bulunan herkesten biat aldı.[15]

Hz. Hasan'ın halife olduktan sonra bazı rivayetlere göre ilk icraatı görevden aldığı Kays b. Sa'd'ın yerine Ubeydullah b. Abbâs'ı Irak orduları başkumandanlığına getirmesi oldu. Halife olmasından itibaren Hz. Ali'nin yanından hiç ayrılmayan Kays'ın görevden alınmasında Muâviye ve taraftarlarına karşı sert bir tutum izlenmesi yönündeki düşüncelerinin birinci derecede tesirli olması muhtemeldir ki bunun işaretlerini Hz. Hasan'a biat ederken sarf etmiş olduğu sözlerle vermişti. Bu çerçevede Hz. Hasan'ın halifelik makamına oturduğu andan itibaren mevcut siyasi ortamın iktidarının devamı için uygun olmadığı ve girişilecek mücadelenin Müslümanlar arasında daha çok kan dökülmesinden başka bir sonucunun olamayacağı düşüncesinde olduğunu da söylemek mümkündür. Esasen burada devletin menfaatiyle şahsî ve ailevî menfaatlerini birbirinden ayıran Râşid halifelerin izinden giden Hz. Hasan, karşı koyamayacağı ve iktidar hırsıyla yanıp

15 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 5: 374; 6: 379-380; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. Wilferd Madelung, 2: 466-467; Taberî, *Târîhu'r-rusül,* 5: 146-147, 158; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Abdükadir el-Arnaût v.dğr. (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1431/2010), 7: 615-616.

tutuşan Şamlılarla girişeceği mücadelenin Müslüman kanı dökmekten öte bir sonucunun olmadığının farkına varmıştı. Medine'ye döndükten sonra söz sahibi olduğu halde tulekâdan olan birisi namına hilâfetten feragat etmesi konusunda sorularla karşılaşan Hz. Hasan'ın "ümmetin menfaati", "Müslüman kanının dökülmemesi" gibi toplumun menfaatini şahsî ve ailevî menfaatinin önünde tutmasından dolayı böyle davrandığı cevabını vermiştir. Hz. Ali-Muâviye mücadelesinin canlı şahidi ashaptan Berîre'nin (ö. 60/680 ‹?›) Medine'de sıkça sohbet ettiği ve görünen kabiliyetleri sebebiyle ileride halife olacağını tahmin ettiği Abdülmelik b. Mervân'a iktidarı döneminde haksız yere Müslüman kanı dökmemesi konusunda Hz. Peygamber'in hadisini hatırlatarak uyarması, Hz. Hasan'ın davranışını anlaşılır kılan örneklerden sadece birisidir.[16]

Kûfe'deki gelişmeleri yakından takip eden ve Hz. Ali'nin şehadetinden sonra hedefine biraz daha yaklaşan Muâviye ilk olarak Hz. Hasan'ın taraftarlarını, özelde Kûfelileri genelde ise Iraklıları kendi safına çekmek için harekete geçti ve Abdullah b. Âmir kumandasında Suriye, Filistin ve el-Cezîre kuvvetlerinden oluşan bir ordu hazırlattı. Gelişmelerden haberdar olan Hz. Hasan da ordusuyla birlikte Medâin'e doğru yola çıktı. Bu arada iki taraf arasında yazışmalar olmuş, ancak bu mektup teatisi ortamı germekten ve taraflar arasındaki düşmanlığı artırmaktan başka bir işe yaramamıştı. Muâviye'nin Musul'da konakladığı haberini alan Hz. Hasan, Ubeydullah

16 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 384-385; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. Wilferd Madelung, 2: 468-469; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 162-164; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2: 305; Abdülhalik Bakır, "Kays b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 93; Emin Âşıkkutlu, "Berîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5: 503.

b. Abbâs'ın komutasında 12.000 kişilik öncü bir kuvveti yola çıkardı. Beraberindekilere güven konusunda halifeliğinden itibaren mesafeli ve ihtiyatlı bir yaklaşımı benimseyen Hz. Hasan konakladığı Medâin'in Sabat mevkiinde ordusundaki savaşa karşı isteksizliği sezmiş ve hiçbir Müslümana karşı kötü hisler beslemediğini, adamlarının pek çoğunun savaştan hoşlanmadığını bildiğini, bunun için de onların arzu etmedikleri bir şeyle karşı karşıya kalmalarını istemediğini dile getirmişti. Bu sözler Hz. Hasan'ın ordusundaki ilk çatlağı ortaya çıkarmış, Haricîler ile onlarla birlikte hareket eden bir grup, "Hasan da babası gibi küfre düşmüştür" diyerek onun üzerine yürümüş ve fiilî tacizde bulunmaya başlamışlardı. Hemdân ve Rebîa kabilelerinden sadık adamları sayesinde canını zor kurtaran ve Medâin'e yönelen Hz. Hasan, yolunu kesen Haricîlerden Cerrâh b. Sinan el-Esedî'nin suikast girişimiyle karşılaşmış ve ulaştığı Medâin'de ilk işi hükümet konağında yaralarını tedavi ettirmek olmuştu.[17]

Muâviye, Hz. Hasan'a karşı bir taraftan askerî tedbirler alırken bir taraftan da Kûfe gibi yapısı çok karışık bir toplumu bir arada tutmaya çalışan halifenin otoritesini sarsmak, ordusunun maneviyatını bozmak ve moral çöküntüsü içine sokmak için çeşitli manevralarda bulunuyor, aslı astarı olmayan söylentiler çıkarıyordu. Bu gelişmeyi de fırsata çevirmek istemiş, bir yandan Hz. Hasan'ın taraftarlarınca tartaklanıp yaralandığı haberini etrafa yayarken bir yandan da Enbar'da öncü birliğini kuşatma altına almıştı. Çok geçmeden kargaşa ve müphemiyet ortamının artmasına sebep olan bu girişimlerinin ilk müspet sonucunu elde etmiş ve Ubeydullah b. Abbâs'ın kendi ta-

17 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 381; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. Wilferd Madelung, 2: 469-471; Taberî, *Târîhu'r-rusül,* 5: 163-165; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 282-283.

rafına geçmesini sağlamıştı. Gelişmeler karşısında ordusunun direnci kırılan ve kontrolü kaybeden Hz. Hasan'ın kumandanlığa getirdiği yakın akrabası Ubeydullah'ın böyle kritik bir zamanda Emevîler'in tarafına geçmesinin sebebi konusunda kaynaklarda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Onun bir milyon dirhem gibi ciddi bir miktarı alarak saf değiştirdiğini ileri sürenler olduğu gibi yaygın kanaat Hz. Hasan'ın Muâviye ile anlaşacağının farkına varınca böyle bir karar almış olduğudur.[18]

Abdullah b. Âmir Medâin'e giderek şehrin dışındaki Hz. Hasan'ın karargâhının karşısında mevzilendi. Ardından da Muâviye'nin de Enbar'ı kuşattığını, savaş niyeti taşımadıklarını ve Hz. Hasan'ın kendisi de dâhil olmak üzere askerlerinden kendilerine sığınanların hayatlarının bağışlanacağını ilan etti. Hilâfeti Muâviye'ye bırakmaktan başka seçeneğin kalmadığını ve Kays b. Sa'd gibi az sayıdaki güvenilir adamı dışında savaşmaya niyeti olmayan ordusunun maneviyatının iyice kırıldığını hisseden Hz. Hasan, ileri sürdüğü şartların kabul edilmesinden sonra Rebîülevvel 41'de (Temmuz 661) halifelikten feragat etmeye karar verdi. Hz. Hasan, Hz. Ömer'den itibaren kullanılan "emîru'l-mü'minîn" tabirinde yer alan emri (iş) üstlenecek, gerektiğinde müşavere edecek ve gerektiğinde fikir alışverişinde bulunacağı bir kitlenin çevresinde bulunmadığının farkına varmış olması böyle bir karar almasında ana etken olmuştu. Hz. Hasan, Muâviye'ye biat etmeyi reddeden Süleyman b. Surad'ın sözcülüğünü üstlendiği heyetin hilafetten feragat kararından vazgeçmesi

18 Bk. Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, nşr. Habibürrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmi, 1403/1983), 5: 461; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 163; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. Abdülaziz ed-Dûrî (Beyrut: Müessetü'r-Reyyân, 2009), 3: 58-59; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2: 305; Fığlalı, "Hasan", 16: 282-283; Abdullah Karahan, "Ubeydullah b. Abbâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 18.

talebini kabul etmemesinde de benzer bir durum söz konusuydu. Bu arada Iraklılar Kays b. Sa'd'ın etrafında toplanmış ve kumandanlarından gelecek emri bekliyorlardı. Kays ile silahlı mücadeleye girmeden uzlaşmak düşüncesinde olan Muâviye, ona bir mektupla altında mührü bulunan boş bir sahife göndererek şartlarını yazmasını talep etti. Kays taraftarlarıyla istişare ettikten sonra Muâviye'nin peşinen kabul ettiği antlaşma metninde kendi can güvenliğinin teminat altına alınmasını, Hz. Ali taraftarlarının daha önce döktükleri kanlardan ve kazandıkları mallardan sorumlu tutulmamalarını şart koştu. Kays'ın talepleri kabul görüp gerekli teminatları almasından sonra Muâviye'nin iktidarı ele geçirmesinin önünde hiçbir engel kalmadı. Muâviye'nin Kûfe Mescidi'nde umumi biat almasıyla İslâm toplumundaki iktidar mücadelesi geçici bir süreliğine sona erdi; onun kılıç zoruyla iktidarı aldığı ve rakiplerinin teslim olduğu bu seneye "birlik yılı (âmü'l-cemâa)" adı verildi.[19]

Emevî Devleti'nin Kuruluşu

Emevî Devleti'nin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân, meşru halifeyi tanımayıp mazlum olarak katledilen Hz. Osman'ın kanını dava etme gerekçesiyle başlattığı kabile hâkimiyeti yönü ağır basan bir mücadeleyi kılıcının kuvveti ve İslâm tarihinde o zamana kadar görülmeyen ve başvurulmayan bir takım politik manevralarla kazanarak, ilk dört halifenin seçilme usullerinden tamamen

19 Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât,* 6: 26, 380-383; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 164-165; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. Wilferd Madelung, 2: 484; İbn Abdürabbih, *el-Ikdü'l-ferid*, nşr. Abdülmecid et-Terhînî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1987), 2: 109; Şevkânî, *Derrü's-sehâbe fî Menâkıbi'l-karâbe ve's-Sahâbe*, (Dımaşk Dârü'l-fikr 1404/1984), 606; Nevin Mustafa, *Muhalefet, 151*-152; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebû Süfyân* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1990), 140.

farklı bir biçimde iktidara geldi. Râşid halifelerin seçiminde ilk Müslümanlardan ve Hz. Peygamber'in yakın arkadaşlarından biri olma ve istişare yoluyla seçilme ilkeleri rol oynarken Muâviye'nin iktidara gelişi tamamen siyasî ve askerî mücadeleye dayanmış ve bu süreç günümüze kadar devam eden siyasî ihtilaf ve tartışmaların esasını teşkil etmiş; Müslümanlar arasındaki gruplaşmaların da mihveri olmuştur.[20]

Hz. Osman'ın mazlum olarak şehit edildiği ve olaya karışanların cezalandırılmaları konusunda o günkü kamuoyunda fikir birliği mevcuttu, ancak siyasî gelişmeler katillerin cezalandırılmaları için uygun zaman ve zeminin ortaya çıkmasına imkân vermemişti. Hz. Osman'ın intikamını almanın hilafet meselesiyle hiçbir ilgisi olmadığı hâlde hadiseyi istismar ederek halifelik makamına oturan Muâviye'nin bundan sonraki hedefi oğlu Yezid'i veliaht tayin etmek ve böylece halifeliğin intikalinde veraset sisteminin ortaya çıkmasını sağlamak olacaktır. Bunun gerçekleşmesi için maddî ve manevî bakımdan otoritesini güçlendirecek ve iktidara yerleşmesini sağlayacak bir dizi tedbiri yürürlüğe soktu. Meşru halife Hz. Ali'yi tanımayarak siyaset sahnesine çıkan Muâviye'nin iktidara gelmesinde siyasî gelişmeleri yönetmenin yanında kendi lehlerine kullanma konusunda mahir olan ve kendisiyle birlikte dühât-ı Arab olarak nitelendirilen Amr b. Âs ile Mugire b. Şu'be'nin mühim rolü vardı. Emevî iktidarının yerleşmesi ve muhalefetinin bastırılmasında da rol oynayan bu isimlere Arap dâhilerinin bir diğeri önce Hz. Ali daha sonra da Hz. Hasan taraftarı olan Ziyâd b. Ebîh eklendi. Ziyâd ve oğullarını babasının nesebine yazdıran Muâviye, onun kendisinin baba bir kardeşi olduğu inan-

20 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 3: 29-30; Taberî, *Târihu'r-rusül*, 4: 427; Avcı, "Hilâfet", 17: 541; Fayda, *Dört Halife Dönemi*, 122-123.

cını güçlendirmek için kızını onun oğlu Muhammed'le evlendirdi. Böylece önce Basra, Muğire'nin vefatından sonra da Kûfe valisi olan Ziyâd, Hz. Ali taraftarları ile Hâricîler'e karşı sert ve acımasız bir siyaset uygulayarak muhaliflerin özelde bu iki şehirde genelde de bütün Irak'taki etkinliklerini ortadan kaldırdı. Irak'taki muhalefetin güç kullanarak ve sert bir şekilde bastırılması Emevîlere Suriye dışındaki bölgelerin hemen tamamında mevcut olan hoşnutsuzluğun küllenmesine sebep olsa da Hz. Ali taraftarı olan başta ashaptan Hucr b. Adî olmak üzere Muâviye'nin ve valilerinin takip ettikleri şiddet politikası Hz. Âişe gibi toplumdaki kanaat önderlerinin tepkisine sebep olmuştu. Aynı şekilde Irak başta olmak üzere neredeyse İslâm coğrafyasının tamamında umumiyetle halife veya valiler tarafından verilen hutbelerde Hz. Osman'a rahmet okunurken, Hz. Ali'nin de tel'in edilmesinden sadece Hz. Ali taraftarları değil toplumun büyük bir kesimi rahatsız oluyor ve Emevî iktidarını içlerine sindiremiyordu. Muâviye halife olduktan sonra Hz. Osman'ı övme, Hz. Ali'yi de yerme konusundaki faaliyetlerini, -bazı rivayetlerde Hz. Hasan ile anlaşırken bu husus anlaşma maddelerinde olmasına rağmen[21]- geri adım atmadan sürdürmüş olduğu kaynaklarda yer almaktadır. İlk dönem İslâm tarihi kaynaklarının hemen tamamında diğer Emevî devlet başkanlarından ayrı bir yere konan ve Hulefâ-yi Râşidîn'in beşincisi olarak nitelendirilen Ömer b. Abdülaziz'in müspet icraatları arasında Hz. Ali'nin hutbelerde olumsuz olarak anılmasını kaldırmış olmasının sayılması bu hususu teyit etmektedir.[22]

21 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 4: 381.

22 Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 409-410; 8: 337-341; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf,* nşr. İhsan Abbâs, 4/1: 190-193, 208, 225; Taberî, *Târîhu'r-rusül,* 5: 160, 214-216, 234-237, 253-275, 288-290; İbn Asâkir, *Dımaşk*, 11: 207-208, 217-231; 19: 171-174, 182.

Hz. Hasan Muâviye'ye biat ettikten sonra kardeşi Hz. Hüseyin ile birlikte Medine'de siyasî gelişmelerden uzak bir hayatı tercih etti. Gerek kendisi ve gerekse bu yönde yapılan telkinleri ve Hz. Ali'ye lanet okumak gibi uygulamalara sabrettiler. Bununla birlikte Muâviye tarafından zehirletildiği rivayetleri ve vefatından sonra Hz. Âişe'nin iznine rağmen Medine'deki Emevî valisi ile Emevîler'in karşı çıkması üzerine Hücre-i Saâdet'in yerine Bakî Kabristanı'nda annesinin yanındaki mezarına defnedilmiş olması gibi hususlar kökleri İslâm öncesine dayanan Emevî-Hâşimî rekabet ve mücadelesinin sürdüğünün bir göstergesiydi.[23]

Hilafetin Saltanata Dönüştürülmesi

Hz. Hasan'ın vefatıyla (49/669) istikbale yönelik en önemli girişimlerinden birisini gerçekleştiren Muâviye, ölümünden sonra yerine geçmesi için oğlu Yezîd'i veliaht tayin ederek devleti veraset kuralını esas alan bir hanedana dönüştürdü. İlk olarak Yezîd'in halk arasında bilinir ve tanınır olmasına yönelik adımlar atarak oluşması muhtemel olan tepkileri en aza indirmeyi hedefledi. Bu amaçla 49 veya 50 (669 veya 670) yılında gerçekleştirilen ashabın ileri gelenlerinden bazılarının katıldığı ilk İstanbul kuşatmasının kurmay kadrosunda görev verdiği Yezîd'i 51 (671) yılında da hac emîri tayin ederek veliahtlığa ısındırmaya çalıştı. Bu arada Hz. Ali'nin yeğeni Abdullah b. Cafer'in kızını Yezîd ile evlendirmek isteyen Muâviye'nin başarısızlıkla sonuçlanan girişimini de bu çerçevede değerlendirmek gerekir.[24]

---

23 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne,* 1: 111; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 386-395, 409-410; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*. nşr. Yusûf Mar'aşlı, Beyrut: Müessetü'r-Reyyân, 1429/2008), 1/2: 1016-1017; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. Wilferd Madelung, 2: 484-486; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 8: 53; Fığlalı, "Hasan", 16: 283; Küçükaşcı, *Haremeyn*, 226.

24 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 27, 414-415; Taberî, *Târîhu'r-rusül,* 5: 232, 286.

Muâviye b. Ebû Süfyan kılıcının kuvvetiyle ele geçirdiği maddî otoritesinin manevî yönden de zenginleştirilmesi gerektiğinin farkındaydı ve bunu gerçekleştirmek için bazı girişimlerde bulundu. İlk olarak Hz. Peygamber'in mescidi ile kabrini bünyesinde barındıran ve hilâfet başkenti özelliğini kaybetmesine rağmen dini ve kültürel merkez olarak önemini muhafaza eden Medine'yi değerli kılan bazı eserleri Şam'a nakletmeyi düşündü. Hz. Osman'ı yalnız bırakarak onun katledilmesine ortak olan Medinelilerin şehrinde Hz. Peygamber'in minber ve asasının bulunmasının doğru olmadığı düşüncesini dayanak olarak ileri sürdüğü bu girişimindeki asıl maksadı hilâfet merkezi olarak edindiği Şam'a saygınlık kazandırarak manevî otoritesini artırmaktı. Muâviye'nin bu davranışı Medine'de ashâb-ı kirâmın ileri gelenleri başta olmak üzere tasvip görmemiş, bunun üzerine vali Mervân da minberin basamak sayısını altıya çıkarmak için böyle bir girişimde bulunduklarını söylemek suretiyle esas maksatlarını gizlemek istemişti. Muâviye'den sonra gelen bazı Emevî halifeleri Hz. Peygamber'in minberini Dımaşk'a nakletmeyi düşünmüş, ancak bunu gerçekleştirecek uygun bir zaman ve zemin elde edememişlerdi.[25]

Bu çerçevede Muâviye b. Ebû Süfyan'ın bir diğer adımı da muallakat-ı seb'a şairlerinden Kâ'b b. Züheyr'in 9 (630-631) senesinde İslâm'a girerken huzûr-ı saâdette okuduğu kaside dolayısıyla bizzat Hz. Peygamber tarafından kendisine hediye edilen Hırka-i saâdet'i elde etmeye yönelik girişimidir. Muâviye'nin Ka'b'ın mirasçılarından

25 Hâlîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, nşr. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1993), 160; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 5: 238-240; Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, nşr. Kasım es-Sâmerrâî (Lonra: Müessesetü'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, 1422/2001), 2: 120-122; Ahmed Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ* (İstanbul: Dersaadet: Kanaat Kütüphanesi, 1331), 1: 174-175; Küçükaşcı, *Haremeyn*, 227-228.

satın aldığı Hırka-i saâdet, Emevîlerin yıkılışına kadar halifeler tarafından hilâfetin şiârı olarak kullanılmıştır.[26]

Kaynaklarda Müslümanların hilafet meselesi yüzünden yeni bir anlaşmazlığa düşmelerini engellemek isteyen Muâviye'nin oğlunun veliahtlığını gündeme getirmesinde Kûfe Valisi Muğire b. Şu'be'nin önemli rolünün olduğu kayıtlıdır. Bununla birlikte bu girişim Muâviye'nin geliştirdiği politikaların yürürlüğe sokulmasında etkili devlet adamlarından birisi olan Ziyâd'ın uyarıları veya çekinceleri Yezîd'in veliahtlığının açıklanmasını onun vefatına kadar ertelenmesine sebep olmuştur (4 Ramazan 53/ 23 Ağustos 673).[27]

Buyruğu altında tuttuğu Arap kabilelerini Yezîd'in veliahtlığına ikna etmekte zorlanmayan Muâviye'nin bu girişimine, Medine'de içlerinde Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr, Abdurrahman b. Ebû Bekir, Abdullah b. Ömer'in yer aldığı, hilâfetin şurâ yoluyla ve İslâmiyet'e girişteki önceliğe göre belirlenmesini düşüncesini taşıyan sahabe ve sahabe çocuklarının önemli bir kesimi karşı çıktı. Medine valisi Mervân b. Hakem'in konuyla ilgili mektubu Mescid-i Nebevî'de okuduğunda zikredilen isimler başta olmak üzere orada bulunanların büyük kesimi Yezîd'e veliaht olarak biat etmenin doğru olmadığı düşüncesini ortaya koydular. Abdullah b. Zübeyr, Hz. Peygamber gibi kimseyi veliaht yapmamasını, Hz. Ebû Bekir gibi kendi akrabası dışında birisini seçmesini ya da Hz. Ömer gibi işi şûraya bırakmasını tavsiye ederken, Abdurrahman b. Ebû Bekir, saltanatı babadan oğula intikal ettiren sistemin Bizans âdeti olduğunu ileri sürmüştü. Ancak Muâvi-

26 İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ*, nşr. Ahmed M. Şâkir, (Beyrut: Dârü'l-maarif, 1377/1958), 1: 154-156; Hilâl es-Sâbî, *Rusûmü dâri'l-hilâfe* (nşr. Mîhâil Avvâd), Beyrut: Dâru'r-râidi'l-Arabî, 1406/1986, 90-92.

27 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 9: 98-99; Taberî, *Târîhu'r-rusül,* 5: 301; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf,* nşr. İhsan Abbâs, 4/1: 240; İbn Asâkir, *Dımaşk*, 19: 204; 65: 410; Ünal Kılıç, "Yezîd I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43: 513.

ye, Hicaz'a giderek muhaliflerin bir kısmını ikna ederek bir kısmını da güç kullanarak gerektiğinde tehdit ya da birtakım vaatlerde bulunarak kerhen de olsa Yezîd'e biat etmeye razı etti.[28]

Yezîd b. Muâviye'nin İktidara Gelişi ve Kerbelâ Vak'ası

Muâviye'nin vefatının ardından (Receb 60/Nisan 680) tahta çıkan Yezîd başta Dımaşk olmak üzere Medine dışındaki şehirlerde biat alırken herhangi bir problemle karşılaşmadı. Veliaht tayin edilmesine karşı çıkan Medineli grubun halifeliğine de karşı çıkmasından endişe eden Yezîd, Medine valisine haber göndererek babasının ölümü duyulmadan muhalif gruptan biat almasını istedi. Ancak valinin kendilerini davetinden Muâviye'nin öldüğünü anlayan Abdullah b. Zübeyr Mekke'ye giderken, Hz. Hüseyin Vali Velîd b. Utbe ile görüşmeye gittiğinde, "Benim gibi bir adam gizlice biat edemez; zaten sen de halk katında açıkça yapmadığım bir biata razı olmazsın" diyerek ertesi gün halkın önünde biat edeceğini bildirdi. Orada bulunan Mervân b. Hakem'in bütün ısrarına rağmen Velid'in biat etmeye zorlamadığı Hz. Hüseyin ertesi gün aile efradıyla birlikte Mekke'ye gitti (28 Receb 60/4 Mayıs 680). Hz. Hüseyin'in Yezîd'e biat etmeyip Mekke'ye gittiğini haber alan Kûfelilerden Şebes b. Rib'î ve Süleyman b. Surad gibi bazı ileri gelenler onu halife yapmak için kendisine davet mektupları yazarak Ebû Abdullah el-Cedelî başkanlığında bir heyet gönderdiler. Görevlendirdiği amcasının oğlu Müslim b. Âkil'in, Kûfe'de kendisine büyük

28 Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 160-164; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 27; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 302-307; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh* (nşr. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî), Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 2012, 3: 97-104; İbn Abdürabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5: 121; Aycan, *Muâviye b. Ebû Süfyân*, 250-251; Küçükaşcı, Haremeyn, 273-274.

teveccüh olduğu haberini alan Hz. Hüseyin buraya gitmeye karar verdi. Gelişmelerden haberdar olan Yezîd, Kûfe valiliğine Ubeydullah b. Ziyâd'ı tayin etti. Yeni valinin ilk icraatı Müslim ve taraftarlarını cezalandırmak olmuştu. Kûfe'ye doğru yola çıkan Hz. Hüseyin bu gelişmeleri ancak Kadisiye'ye yaklaştığı sırada öğrenmişti. Kerbelâ'da Emevî ordusu tarafından kuşatılan ve Yezîd'e biat etmesi istenen Hz. Hüseyin bunu kabul etmeyince Kûfe'ye ulaşamadan Kerbelâ'da beraberindeki yetmiş iki kişiyle birlikte şehit edildi (10 Muharrem 61/10 Ekim 680).[29]

Kerbelâ Vak'ası'ndan Sonra Emevîlere Karşı Oluşan Muhalefet

Kökleri İslâmiyet öncesine kadar giden Benî Hâşim-Benî Ümeyye rekabeti Emevîler döneminde de herhangi bir kesintiye uğramadan sürmüş ve gelişen olaylara da bağlı olarak başta Irak olmak üzere İslâm coğrafyasının neredeyse tamamında merkezî otoriteye karşı geniş bir muhalefet cephesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hilâfetin saltanata dönüşmesinden sonra ilk mühim kırılma Ehl-i beyt'e büyük bir sevgi ve muhabbet besleyen bütün Müslümanları derinden etkileyen Kerbelâ Vak'ası'ndan sonra meydana geldi. Bundan sonraki süreçte İslam dünyası fiilen olmasa da siyasî olarak Emevîler ve muhalifleri olmak üzere ikiye bölünmüş ve bunun resmiyet kazanması da Yezîd b. Muâviye'nin ölümünden sonra gerçekleşmiştir. Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra Abdullah b. Zübeyr, halife olarak tanımadığı I. Yezîd'e muhalefetini aşikâr ederek emîru'l-mü'minîn unvanıyla biat almaya başladı ve İslam toplumunun Suriye dışındaki bölgele-

29 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 422-446, 477-478; Taberî, *Târîhu'r-rusül,* 5: 338-343, 347; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs, 4/1: 309-310.

rinden özellikle de hilafetin saltanata dönüşmesinden ciddi manada rahatsız olan kesimlerinden büyük destek gördü. Aynı şekilde Kerbelâ Vak'ası'ndan sonra Hz. Ali ve oğullarının haklarını arama iddiasıyla ortaya çıkan ve Şiîliğin zuhuruna zemin hazırlayan Tevvâbîn gibi gruplar ile bağımsız hareket eden Muhtar es-Sekafî gibi liderler de Emevî hilâfetine karşı oluşan muhalefetin geniş kesimlere yayılmasının öncüsü oldular. Hz. Ali'nin siyasetten uzak durmayı ilke edinen oğlu Muhammed'in babasından dolayı siyasî hadiselerde isminin sıkça yer aldığı ve etrafında herhangi bir dahli olmadan muhalif bir birliktelik oluştuğu, Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali'nin de bizzat kendisinin Emevîler'e karşı muhalefetin liderliğini üstlendiği belirtilmesi gereken bir husustur.

Harre Vak'ası

Başta I. Muâviye olmak üzere iktidar ailesine mensup kimselerin Emevî Devleti'nin kuruluşundan itibaren şehirde sahip oldukları mal miktarının sürekli artmasından rahatsız olan Medinelilerin hoşnutsuzlukları I. Yezîd'in iktidara gelmesiyle daha da artmış, Kerbelâ faciasından sonra da Şam hükümetine karşı muhalefetleri iyice açığa çıkmıştı. Bu durumun farkında olan ve 62'de (681) vali tayin edilen Osman b. Muhammed Medine ile merkezi iktidar arasındaki soğukluğu gidermek maksadıyla eşraftan bir heyeti Dımaşk'a gönderdi. Bol miktarda bahşiş ve hediyeyle Medine'ye dönen heyet mensuplarının şahit oldukları I. Yezîd'in zevk u safa içindeki hayatından rahatsızlıklarını dile getirmeleri şehirdeki Emevî iktidarına karşı var olan muhalefetin daha da kökleşmesini beraberinde getirdi.[30]

30 Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 181; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 478-480; İbn Asâkir, *Dımaşk*, 58: 105; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8: 302; Küçükaşcı, Haremeyn, 274.

Hz. Hüseyin'in şehâdetinden sonra Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de açıktan adına biat almasından rahatsız olan ve bunun bütün Hicaz'a yayılmasından endişe eden Yezîd b. Muâviye Medine'de otoritesini tesis ettikten sonra İbnü'z-Zübeyr'in üzerine yürümeye karar verdi. Medine'deki Emevî ileri gelenleri ve valisinin öncülüğünde gerçekleştirdiği tehdit ve korkutma politikasından olumlu netice alamayınca Emevî iktidarında görev almış tek ensarî olan Nu'man b. Beşir'i aracı göndererek Hicret Yurdu'nu itaat altına almak istedi. Hicretten sonra Medine'de doğan ilk ensar çocuğu olan ve Yezîd tarafından Hz. Hüseyin taraftarı olduğu için Kûfe valiliğinden azledilen Nu'man'ın bütün girişimlerini karşılıksız bırakan Medineliler muhalefetlerini bir adım daha ileri götürerek Emevî valisini ve gıyabında Yezîd'i görevden uzaklaştırıp ensardan Abdullah b. Hanzale el-Gasîl'e biat ettiler. Fakat bu seçim ensara üstünlük kazandırması sebebiyle rahatsızlık meydana getirdi. Ortaya çıkan tedirginlik ve huzursuzluk Kureyş ile mevalîsinin başına Abdullah b. Mut'i'nin, muhacirlerin başına da Ma'kıl b. Sinan'ın getirilmesiyle giderildi. Böylece Emevîler ve müttefikleri dışındaki Kureyşliler ile muhacirlerin büyük kısmı herhangi bir zorlama olmadan mücadelenin içinde yer aldı. Başta Ali b. Hüseyin Zeynelabidin ile Muhammed b. el-Hanefiyye olmak üzere Haşimîlerin Kerbelâ'dan sonra güçsüz düştüklerinden özellikle de acı çektiklerinden dolayı mücadelenin içinde yer almadıkları kaydedilir: Ancak onların önemli bir kısmı bizzat iştirak etmese de muhalif grupla birlikte hareket etmiş olduğu bilinen bir husustur.[31]

31 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 7: 69-70; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 482; Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Harre Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 245.

Diğer taraftan sayıları az da olsa Abdullah b. Ömer gibi verdiği biatı bozamayacağını ileri sürerek hadisenin dışında kalanların davranışlarını doğru bulan İbn Kesîr, Medinelilerin biatlarını bozmalarını fitneye sebep olduğu için tasvip etmez. Ona göre fâsık olmakla birlikte zındık olmayan I. Yezîd'in hal edilmesi doğru değildi.[32]

Mescid-i Nebevî'de alınan hal kararından sonra Medinelilerin davranışları şehirdeki Emevîlere ve taraftarlarına karşı mütecaviz bir hale dönüştü ve Benî Ümeyye ile müttefiklerinin oluşturduğu yaklaşık 1000 kişilik bir grup Mervân b. Hakem'in evinde gözetim altına alındı. Medinelilerin bu hareketini öğrenen Abdullah b. Zübeyr mektup yazarak onları kendisine biata çağırdı, fakat olumlu bir cevap alamadı; bununla birlikte fiilen katılmasa da isyanlarını desteklemeye devam etti. Medinelilerin kalkışması ile İbnü'z-Zübeyr'in hareketi arasında bir bağlantının mevcut olmadığını, ancak her iki hareketin de hilafeti verasetten şurâ esasına döndürmek istemelerinden dolayı ortak bir ideallerinin bulunduğunu söylemek mümkündür.[33]

Gelişmelerden haberdar olan Yezîd Hicaz'a bir ordu göndermeye karar verdi; gerçek hedef Mekke'deki İbnü'z-Zübeyr olacak, fakat önce Medine'deki muhalefet bertaraf edilecekti. Gönderilecek ordunun başına geçmesi için teklif götürülen Ubeydullah b. Ziyâd Kerbelâ'dan sonra böyle bir hadisenin içine girmeyi doğru bulmazken, eski Medine valilerinden olan Amr b. Said el-Eşdâk el-Ümevî de Kureyş'in kanının dökülmesine yol açacak bir olaya katılmasının doğru olmayacağını ileri sürerek kumandan olmayı kabul etmedi. Bunun üzerine Gatafan

32 *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8: 302-304.

33 Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 482-485; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs, 4/1: 321-322; Küçükaşcı, Haremeyn, 274-275.

kabilesinden Emevîlere aşırı derecede bağlılığıyla tanınan ve Muâviye'nin, "Hicaz'a bir ordu göndermek zorunda kalırsan Müslim'i gönder" şeklindeki vasiyetinin de rolüyle hastalığını bahane ederek Hicaz'a komutan olarak gitmeye gönülsüz olan Müslim b. Ukbe'de karar kılındı. Müslim gibi Haremeyn'e askerî bir sefere çıkmaya isteksiz ve gönülsüz olacakları düşünülen askerler de normal atıyyelerinden başka peşin olarak 100 dinar meûnet ödeneceği ilan edilerek savaşa teşvik edildi. Hendek Gazvesi'nde açılan hendekleri derinleştirip gereken yerlere de yenilerini ekleyerek şehrin etrafını emniyete alan, Medine'deki Ümeyyeoğulları ile müttefiklerini şehirlerinden çıkaran ve derme çatma bir ordu oluşturan Medineliler, Müslim'in kumandasındaki Şam ordusuna karşı koyamayarak mağlup oldular (27 Zilhicce 63/27 Ağustos 683).[34]

Emevî ordusunun kumandanı Müslim b. Ukbe'nin Medine harrelerinden Harretü Vakım'da karargâh kurduğu için Harre adı verilen bu savaşta kendisine biat edilen Abdullah b. Hanzale ve sekiz oğlu başta olmak üzere Ensar ve Kureyş'ten çok sayıda şahsiyet hayatını kaybetti. Kureyş'in lideri olan Abdullah b. Mut'î kaçmayı başararak Abdullah b. Zübeyr'in yanına sığındı. Emevîler'in siyasî hayatları boyunca yaptıkları veliahtlık ihdası, Kerbelâ Vak'ası ve Mekke kuşatması gibi büyük hatalardan biri olarak tarihe geçen Harre Vak'ası'ndan sonra bazı rivayetlerde Medine'nin üç gün mubah kılınarak insanların can ve mallarına kastedilmiş olduğu kayıtları yer almaktadır. Mescid-i Nebevi'de cemaatle namaz kılınmayan üç günden (diğer ikisi Hz. Osman'ın katledildiği ve Ebu Hamza el-Harici'nin 13 Safer 130'da (23 Ekim 747) Medine'yi işgali) birisi olan, Said b. Müseyyeb'in Hz. Osman'ın katledilmesinden sonra

34 Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs, 4/1: 322-323; İbn Asâkir, *Dımaşk*, 58: 104-105, 108; Küçükaşcı, Haremeyn, 275-276.

Medine'deki ikinci fitne olarak nitelendirdiği Harre Savaşı'nın ertesi günü Müslim b. Ukbe Kuba'da Medinelilerden "Yezîd'in kulu ve kölesi olarak" biat aldı. Alışılmışın dışında insanları halifenin tasarruf ve mülkiyetine sokan bu biat şekline karşı çıkan, Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer zamanında olduğu gibi, "Allah'ın kitabı ve nebisinin sünneti üzerine biat ederim" diyen bazı kişiler öldürüldü. Medine'de yaptığı zulümler ve çok sayıda adam öldürmesi yüzünden "müsrif" ve "mücrim" lakaplarıyla anılan Müslim, yaşlı bir arkadaşı olan ve hadise esnasında muhacirlere liderlik yapan Ma'kıl b. Sinan'ı da idam ettirdi.[35]

Olup bitenleri ayrıntılı biçimde hilafet merkezine bildiren Müslim, Medine'de kısa bir süre kaldıktan sonra Mekke'deki İbnü'z-Zübeyr'in üzerine gitmek üzere yola çıktı. Mekke'ye ulaşamadan yolda vefat eden Müslim'in yerine Emevî ordusunun başına Husayn b. Nümeyr geçti. Husayn, 26 Muharrem 64'de (24 Eylül 683) başlattığı, şehir halkının çok sıkıntılı günler geçirdiği ve Kâbe'nin mancınıklarla taşlandığı, örtüleriyle birlikte tavanındaki ahşap kısımlarının yandığı Mekke kuşatmasını I. Yezîd'in ölüm haberini alınca kaldırdı (14 Rebîülâhir 641/27 Kasım 683). Daha sonra yanında yer almayı düşündüğü İbnü'z-Zübeyr'e birlikte Şam'a gidip orada biat almasını teklif etti. Husayn'ın bu teklifini kabul etmeyen İbnü'z-Zübeyr hilafetini Mekke merkez olmak üzere Hicaz'da ilan etti.[36]

---

35 Bk. Buhârî, "Megâzî", 12; Ebü'l-Arab, *Kitâbü'l-Mihan*, nşr. Yahyâ V. el-Cebbûrî, (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî 1427/2006), 142-162; Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 182-192; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 5: 170-172, 354-355; 7: 70-74; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 482-490; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs, 4/1: 324-336; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 3: 80; İbn Asâkir, *Dımaşk*, 58: 102, 105-107; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8: 307-316; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2: 314; Küçükaşcı, "Harre Savaşı", 16: 245; Küçükaşcı, *Haremeyn*, 274-280.

36 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 340, 477-479, 528-531; Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âsâr*, nşr. R. S. Melhas (Mekke: Dârü's-sekâfe, 1994), 1: 203; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 502; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs, 4/1: 337; İbn Asâkir, *Dımaşk*, 58: 113-114.

Saltanata Dönüşen Hilafetin Süfyânîler'den Mervânîler'e Geçişi

I. Muâviye'nin siyasî manevra ve tedbirlerle üzerini örttüğü ihtilaf ve problemler, babası Yezîd'in zamanında meydana gelen hadiselerin de tesiriyle II. Muâviye'nin ölümünden sonra güçlenerek zuhur etti. Esasen veliaht tayini usulüyle iktidara gelen I. Yezîd'in 14 Rebîülevvel 64'te (10 Kasım 683) ölümüyle İslâm dünyası yeniden siyasî bir kaosun içine düşmüştü. Zira Dımaşk'ta I. Yezîd tarafından veliaht tayin edilen II. Muâviye Emevî tahtına otururken Abdullah b. Zübeyr, Mekke'de halifeliğini ilan etmiş ve hâkimiyet alanını genişletecek girişimlere başlamıştı. Bu arada II. Muâviye'yi tanımayan Ubeydullah b. Ziyâd Basra'da, Selm b. Ziyâd'da Horasan'da biat alıyorlardı. Öbür yandan halifelik süresi yirmi gün ile dört ay sürdüğü rivayetleri olan II. Muâviye'nin bu günlerin önemli bir kısmını da Kubbetü'l-Hadrâ'da rahatsız olarak geçirmesi ve devlet işleriyle imâmet görevini de Dahhâk b. Kays'a bırakmış olması Emevîler'in Dımaşk'taki otoritesini dahi tartışılır hâle getirmekteydi. Dedesi Muâviye ve babası Yezîd'in Hz. Ali ile evladına karşı yürüttükleri politikayı benimsemeyen II. Muâviye, hastalığının ağırlaşması üzerine yerine çocuğu olmadığı için kardeşi Hâlid'i veliaht tayin etmesini isteyen yakınlarının ısrarlı taleplerini geri çevirmiş olması da bu hususu teyit etmektedir. Zira II. Muâviye hilâfet işini ilk iki halifenin yaptığı gibi çözmeyi istiyor, ancak bunun gerçekleşme ihtimali olmadığından uygun birisinin geniş bir katılımla halife seçilmesini düşünüyordu.[37]

37 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 543-544; 7: 43; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 503; Yâ'kūbî, *Târîh*, 2: 254; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2: 314-315; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs, 4/1: 356-359.

7 Receb 64'te (29 Şubat 684) vefat eden ve babası ile dedesi gibi veliaht bırakmayan II. Muâviye'den sonra ülke daha büyük bir kâbusun içine girdi. Hicaz'da halifeliğini ilan eden ve Ehl-i Beyt'in desteğiyle Irak'ı hâkimiyet alanına dâhil eden Abdullah b. Zübeyr'in başkent Dımaşk'ta Benî Kays'in desteğini almış olması ve Benî Ümeyye'nin siyasî tecrübe bakımından en büyüklerinden olan Mervân b. Hakem'in bile İbnü'z-Zübeyr'e biat etmeyi düşünmesi Emevî saltanatının ciddî manada sarsıldığı anlamına geliyordu. Bu arada I. Yezîd'in dayısı olan Filistin ve Ürdün Valisi Hassân b. Mâlik el-Kelbî'nn yeğeninin oğullarından Hâlid'in tahta çıkmasını istemesi de Emevî ailesinin hilâfet konusunda kendi içinde parçalandığını gösteriyordu. Kendi adına Basra'da biat alma girişimi başarısız olan Ubeydullah b. Ziyâd halife olarak tanımadığı II. Muâviye'nin ölümünden sonra Dımaşk'a gelerek İbnü'z-Zübeyr'e biat etmek için Mekke'ye harekete geçen Mervân b. Hakem ile karşılaştı. Ubeydullah Emevîlerden Amr b. Saîd b. el-Âs el-Eşdak ile birlikte Mervân'ı halife olmaya ikna etti. Bu arada Mervân'ın Hz. Osman zamanından itibaren halife olmayı aklına koyduğu ve I. Yezîd'in ölümünden sonra bu niyetini açık ederek Emevî tahtına talip olduğu kayıtları da vardır. Sonuçta Suriye'nin ordugâh şehirlerinden Câbiye'de toplanan Benî Ümeyye mensupları ikna edilerek ya da kendi talebiyle halife olmak için toplantıya katılan Mervân b. Hakem'e biat etmeyi kararlaştırdılar (3 Zilkade 64/22 Haziran 684). Bu toplantıda Hassân b. Mâlik'ın bütün çabasına rağmen halife yaptıramadığı Hâlid ile Mervân'ın iktidara gelmesinde büyük katkısı olan Eşdak veliaht ilan edilerek Benî Ümeyye'nin aile bütünlüğü korunmaya çalışıldı. II. Muâviye'nin vefatından yaklaşık dört ay sonra tahta çıkan I. Mervân'ın aile bütünlüğünün sağlanması konusundaki bir diğer adımı da Hâlid'in

annesi ve I. Yezîd'in dul karısı Fâhite ile evlenmek oldu. Daha sonra başta Kelb olmak üzere Emevîler'i destekleyen kabileler I. Mervân'ın kumandasında Dahhâk b. Kays'ın liderliğinde İbnü'z-Zübeyr tarafında yer alan Kaysoğulları ile Mercirâhit'te karşı karşıya geldi (15 Zilhicce 64/3 Ağustos 684). Yaklaşık yirmi gün süren şiddetli çatışmadan sonra ordusu mağlup olan Dahhâk'ın hayatını kaybetmesiyle Dımaşk'ta Emevî otoritesi yeniden tesis edildi. Bununla birlikte Kelb ile Kays kabileleri arasındaki mücadele ve rekabet bundan sonraki süreçte devam etti ve Emevî hanedanının temellerini sarsan sebeplerden birisi oldu. Emevî hilâfetinin devamını sağlayan ve hanedanın kendi ismiyle anılan (Mervâniler) ikinci kolunda devam etmesini sağlayan I. Mervân'ın iktidara yerleştikten sonraki ilk icraatı veliaht ilan ettiği Hâlid ile Amr b. Saîd el-Eşdâk'ı devre dışı bırakarak yerlerine peş peşe olması şartıyla oğulları Abdülmelik ile Abdülaziz'i tayin etmesi oldu. Ülkenin siyasî birliğini sağlamak üzere harekete geçen I. Mervân'ın oğlunu veliahtlıktan azlederek toplum içerisinde içinde küçük düşürdüğünü düşünen eşi Fâhite tarafından yastıkla boğularak öldürülmesinden sonra Abdülmelik b. Mervân halife oldu (Ramazan 65/Nisan 685).[38]

Ülke içindeki ayaklanma ve isyan neticesinde tahta çıkan III. Yezîd ile II. Mervân dışında I. Mervân'dan itibaren bütün Emevî halifeleri kendilerinden önceki halifelerin veliaht tayiniyle iktidara geldi. On ay gibi kısa bir süre iktidarda kalan I. Mervân'ın Hâlid b. Yezîd ile Amr b. Saîd el-Eşdâk'ın veliahtlıklarını iptal ederek oğullarını tayin etmesi saltanatın devamında veliaht olarak biat

38 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 543-548; 7: 44-47; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs-İsâm Ukle, (Beyrut: Müessetü'r-Reyyân, 1430/2009), 4/2: 9-45; İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 87, 95; Avcı, "Hilâfet", 17: 542.

alınan aile ferlerinin yerlerine babadan oğula geçmesi ve bunun için mücadeleye girişilmesi âdetini de beraberinde getirdi. Velîd'den başlamak üzere kendi erkek evlatlarının sırasıyla halife olmasını isteyen Abdülmelik babası tarafından kendisinden sonra tahta çıkması için biat alınan kardeşi Abdülaziz'i devre dışı bırakmak için harekete geçti ve Hâlid'in gönlünü almak için de onu kız kardeşi Âişe ile evlendirdi. Abdülmelik'in girişiminden çok rahatsız olan ve şiddetle karşı çıkan Abdülaziz'in aniden ölümü I. Velîd'e iktidar yolunu açtı (Şevvâl 86/Ekim 705). Emevî Devleti'nin en geniş sınırlara ulaşmasını temin eden ve büyük bütçeler ayırarak ülkenin imarına önem veren I. Velîd babasının veliaht olarak biat aldığı kardeşini devre dışı bırakmak için harekete geçti. Süleyman'ın halifelikten feragat etmeye yanaşmaması üzerine Kuteybe b. Müslim ve Haccâc başta olmak üzere üst düzey devlet adamlarını devreye soktu. Ömer b. Abdülaziz'in karşı çıktığı bu girişim I. Velid'in 14 Cemâziyelâhir 96'da (24 Şubat 715) ölümü üzerine akim kalmış, ancak bir yandan Halife Süleyman'ın kendisine karşı çıkan devlet adamlarının cezalandırılmasına zemin hazırlarken bir yandan da Emevî otoritesinin sarsılmasına zemin hazırlamıştır. Süleyman b. Abdülmelik veliaht tayin ettiği oğlu Eyyûb'un aniden ölümü üzerine ikinci oğlu Davûd'u veliaht tayin etmeyi düşünürken rahatsızlandı. Aynı zamanda kardeşleri de olan Süleyman danışmanı Recâ b. Hayve'nin tavsiyesiyle amcazadesi ve eniştesi olan Ömer b. Abdülaziz'i veliaht tayin etmeye karar verdi. Kardeşi Yezîd'i ikinci veliaht olarak tayin eden Süleyman'ın bu kararında kardeşi Velîd'in kendisini veliahtlıktan azletmek istemesine Ömer b. Abdülaziz'in karşı çıkmasının rolü olmuştu. Emevî tahtına çıkmak istemeyen ve haberi olmadan veliaht ilan edildiğini söyleyen Ömer b. Abdülaziz biat merasimine katılanların ısrarları sonucunda hilâfet görevini

üstlendi. Halifeliği İslamî ilke ve kurallar çerçevesinde yürütmeye çalışan ve anne tarafından dedesi Hz. Ömer'i kendisine rehber edinen Ömer b. Abdülaziz'den sonra Abdülmelik'in oğlu II. Yezîd halife oldu.[39]

Emevîler Zamanında Muhammed İbnü'l-Hanefiyye ve Hz. Ali Taraftarları

Kerbelâ Vak'ası'ndan sonra Abdullah b. Zübeyr gibi halifeliğini ilan edenlerin yanında Hz. Ali ve oğullarının haklarını arama iddiasıyla ortaya çıkan ve Şiîliğin zuhuruna zemin hazırlayan Tevvâbîn gibi gruplar ile bağımsız hareket eden Muhtar es-Sekafî gibi liderler Emevî iktidarını sarsan gelişmeler arasında sayılabilir. Gerek Hz. Hüseyin'e yardım etmedikleri için vicdan azabı duyan ve bu günahlarından tövbe ettikleri için Tevvâbîn adını alan, gerekse müstakil hareket eden Muhtar gibi hareketlerin öncelikli hedefi Hz. Hüseyin'in katillerini cezalandırmak, ardından da halifeliğin Ehl-i beyt'e dönmesini sağlamaktı. Tevvâbîn hareketi Arap unsurlar arasında büyük ilgi görürken cengâver bir kumandan olmasının yanında iyi bir hatip olan Muhtâr es-Sekafî Araplar dışındaki Müslümanları da hadiselerin içine sokmuş ve sadece Kerbelâ Vak'ası'nın intikamını almayıp Abbasî Devleti'nin kuruluşuna giden süreci de derinden etkilemiştir.

Hz. Ali'nin Havle bint Ca'fer el-Hanefiyye isimli eşinden dünyaya gelen Muhammed'in Hz. Hüseyin'in şehâdetinden sonra siyasî hadiselerin dışında kalmaya özen göstermesine rağmen babasından dolayı hilafet tartışmaların içine çekilmeye çalışıldığı hatta gıyabında bazı kararların alındığı üzerinde durulması gereken bir hu-

39 Bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs-İsâm Ukle, (Beyrut: Müessetü'r-Reyyân, 1430/2009), 4/2: 97, 470-473, 563-568, 586-585; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2: 318-319.

sustur. Bu çerçevede kökleri İslâmiyet öncesine kadar Hâşimî-Emevî mücadelesinin bundan sonraki süreçte bu hadiselere bağlı veya durmaksızın devam ettiği ve Hişâm b. Abdülmelik zamanında Zeyd b. Ali'nin kalkışmasıyla da askerî bir harekete dönüştüğünü söylemek mümkündür. Bu çerçevede Kerbelâ Vak'ası'ndan sonra şüyu bulan Ali evlâdına duyulan siyasî taraftarlık, zaman içerisine dinî bir inanca dönüşerek, Hz. Peygamber'in bu âlemden ayrılmasından sonra devlet başkanlığının sahabeler içinde en üstünü kabul ettikleri Hz. Ali'ye ve onun evladından olan belli kişilere intikal etmesini savunan "Şia"yı sistemli bir hâle getirmiştir.[40]

İbnü'z-Zübeyr, Ali evlâdının tabii lideri konumunda olan İbnü'l-Hanefiyye'yi kontrol altına almayı istemiş ve ona biat teklifini her fırsatta yenilemiştir. 66 (686) senesi hac mevsiminde Mekke'ye giden İbnü'l-Hanefiyye, İbnü'z-Zübeyr'in kendisine yaptığı biat teklifini bütün Müslümanların biat şartını ileri sürerek daha önce olduğu gibi reddetti. Kendisine biat konusunda ısrarını sürdüren İbnü'z-Zübeyr'in, Muhtar es-Sekafî'nin ele geçirdiği Kûfe'de halkı "mehdî" lakabını verdiği İbnü'l-Hanefiyye'nin etrafında toplanmaya çağırdığı haberini alınca endişeleri artmıştı. Bunun üzerine Muhammed'i yakınlarıyla birlikte Zemzem Kuyusu civarındaki bir eve hapseden İbnü'z-Zübeyr, biat teklifi kabul edilmezse etrafını odunla kuşattığı evi ateşe vereceğini ilân etmişti. Mekke'deki gelişmelerden İbnü'l-Hanefiyye'nin gizlice gönderdiği mektup vasıtasıyla haberdar olan Muhtar es-Sekafî'nin

40 Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut Dârülma'rife 1414/1993), 1: 169 vd.; Julius Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, trc. Fikret Işıltan (Ankara Üniversitesi Basımevi 1963), s. 240; İsmail Yiğit, "Muhtâr es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 54; Mustafa Öz, "Şia", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 111-112.

sevk ettiği süvari birliği onu ve taraftarlarını kurtarmıştı. Bununla birlikte "mehdî"[41] lakabını kullanmayı kabul etmeyen Muhammed kendisini kurtaran kuvvetlerin İbnü'z-Zübeyr'in askerleriyle savaşmasına izin vermediği gibi Emevîler tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar (14 Ramazan 67/13 Nisan 687) çok güvenmediği Muhtar es-Sekafî ile herhangi bir siyasî ilişki içerisine de girmemişti.[42]

68 (688) senesi hac mevsiminde Arafat'ta İbnü'l-Hanefiyye, İbnü'z-Zübeyr, Emevîler ve Haricîlerin dört ayrı bayrak altında taraftarlarıyla vakfeye durmaları İslâm dünyasındaki siyasî bölünmüşlüğün göstergelerinden birisiydi. Abdullah b. Zübeyr, hac sonrasında kardeşi Urve vasıtasıyla İbnü'l-Hanefiyye'yi tekrar kendisine biat etmeye çağırdı, hatta tehditlerde bulundu ancak yine muvaffak olamadı. Babası Hz. Ali ile kardeşleri Hasan ve Hüseyin'in başına gelenlerden çok etkilenen ve bundan dolayı da siyasî hadiselerin içinde yer almaktan imtina eden Muhammed İbnü'l-Hanefiyye bütün Müslümanların etrafında toplandığı kişiye biat edeceği şeklinde İbn Abbâs ile birlikte belirledikleri prensibe sonuna kadar bağlı kaldı. 72 (692) senesinde Mekke'de İbnü'z-Zübeyr'i muhasara eden Haccâc'ın Abdülmelik'e biat davetini de aynı gerekçeyle reddetti. Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinin (73/692) ardından İslâm dünyasının birliğinin sağlanmasının ardından Abdülmelik'e biat eden İbnü'l-Hanefiyye içinde yaşadığı cemiyette ilkeli ve prensipli davranan örnek bir şahsiyet olarak temayüz etti. Muharrem 81'de (Mart 700) Medine'de vefat eden, İslâm'da irca ve i'tizal

41 Muhammed İbnü'l-Hanefiyye kendisini dünya saltanatı ve ikbali için koşan değil, insanları hayra ve doğruluğa yönelten bir mehdî olarak nitelendiriyordu. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 7: 96, 100.

42 Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 340-341; 7: 99-104; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 172; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 560-561, 580; 6: 62, 71-77, 116.

düşüncelerinin ortaya çıkmasında etkili olduğu kabul edilen İbnü'l-Hanefiyye'nin imametini kabul eden Keysaniyye fırkası onun gerçekten ölüp ölmediği, nerede bulunduğu, imametin daha sonra kime intikal ettiği konusunda on civarında kola ayrılmıştır.[43]

Hz. Hasan'ı hilafetten feragat kararından vazgeçiremeyen ve Muâviye b. Ebu Süfyân'a ardından da I. Yezîd'e biat etmeyen ashaptan Süleyman b. Surad Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra onun intikamını almak üzere hareket geçen Tevvâbîn hareketinin ileri gelenleri tarafından başa getirildi. I. Yezîd'in ölümünden sonra açıktan faaliyetlere başlayan Süleyman b. Surad taraftarlarına ihtilal hareketini başlatmak için 1 Rebîülâhir 65'te (15 Kasım 684) Nuhayle'deki ordugâhta toplanmalarını emretti. 5 Rebîülâhir 65'te (19 Kasım 684) Nuhayle'den ayrılan Tevvâbîn mensupları Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'daki kabrini ziyaret ettikten sonra güçlü bir Emevî ordusunun Aynülverde'ye gelmekte olduğunu haber aldılar. Bunun üzerine Züfer b. Hâris, kendilerine Emevî kuvvetlerinden daha önce hareket ederek Aynülverde'de karargâh kurmalarını tavsiye etti. Konakladığı Karkısiye'den ayrılan Süleyman b. Surad, Müseyyeb b. Necebe'yi Emevîler'in Rakka'daki ordugâhından ayrılan Suriye öncü birliklerinin üzerine sevk etti. Meydana gelen savaşta birliklerinin yenildiğini öğrenen Ubeydullah b. Ziyâd, Husayn b. Nümeyr kumandasında 12.000 kişilik bir takviye kuvveti gönderdi. Husayn önce onları halifeye itaate davet etti. Süleyman b. Surad, Hüseyin'in katili olarak kabul ettikleri Ubeydullah b. Ziyâd'ın kendilerine teslim edilmesini, ayrıca halifeliğin Ehl-i beyt'e verilmesini istediklerini bildirdi. Anlaşma

43 Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 7: 104-114; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 6: 138-139; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 170 vd.; Mustafa Öz, "Muhammed b. Hanefiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 537-539.

sağlanamayınca 22 Cemâziyelevvel 65 (4 Ocak 685) tarihinde başlayıp üç gün süren Aynülverde Savaşı'nda başta Süleyman olmak üzere beş liderinden dördünü kaybeden Tevvâbîn hareketi büyük hezimete uğradı ve Emevîlerin Mervânî kolu İslâm dünyasının siyasî birliğini sağlamaya bir adım daha yaklaştı.[44]

Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra Abdullah b. Zübeyr'i açıktan biat almaya ikna edemeyen ve Tevvâbîn hareketine de katılmayan Muhtâr es-Sekafî geniş kitleleri etkileyebilmek için, Hz. Ali'nin ünlü kumandanı Eşter'in oğlu İbrahim'e Muhammed İbnü'l-Hanefiyye'nin ağzından bir mektup yazıp onu kendi safına çekmeyi başardı. Kitap ve Sünnet'e tabi olma, Ehl-i beyt'in intikamını alma, haksız yere kan akıtanlarla savaşma ve zayıfları müdafaa etme şartıyla biat almaya başlayan Muhtâr'ın tarafında mücadeleye girişen İbrahim b. Eşter, Hâzir ırmağı kıyısında gerçekleşen savaşta Emevî ordusunu mağlup etti (9 Muharrem 67/5 Ağustos 686). Emevîlerin iktidar mücadelesinde önemli rol üstlenen Ubeydullah b. Ziyâd ve Husayn b. Nümeyr başta olmak üzere birçok kişinin öldürüldüğü bu savaştan sonra Muhtâr'ın kendi başına hareket ettiğini gören İbrahim ondan ayrıldı. 14 Ramazan 67'de (13 Nisan 687) Muhtâr'ı devre dışı bırakan Abdullah b. Zübeyir'in kardeşi Mus'ab, İbrahim'e başta Suriye olmak üzere fethedeceği yerlere bizzat sahip olacağını bildirerek iş birliği teklif etti. Bu arada Abdülmelik b. Mervân mektup gönderdiği İbrahim'e kendisine biat etmesi durumunda Irak'ı vermeyi vadetti. İbnü'z-Zübeyr tarafında yer almaya karar veren ve Emevîlere karşı mücadeleye girişen İbrahim, Deyrülcâselik civarında cereyan eden savaşta Abdülmelik'in ordusu tarafından devre dışı bırakıldı (Cemâ-

44 Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 5: 196-197; 8: 148, 336; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs-İsâm Ukle, 4/2: 131-144; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 583-609; İsmail Yiğit, "Tevvâbîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 4: 49-50.

ziyelevvel 72/Ekim 691); böylece Emevî iktidarının önünde tek rakip olarak İbnü'z-Zübeyr kaldı.[45]

Emevîler ile Ali evlâdı arasındaki çekişme ve didişme Abdülmelik b. Mervân'ın İslâm dünyasının birliğini sağlamasından sonra da devam etti ve hilâfet konusunda bir başarısız girişim de Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali tarafından gerçekleştirildi. Emevî iktidarının Ali evlâdına karşı takındığı incitici, onur kırıcı tavır ve haksız uygulamalarının yanında onların maşeri vicdanda oluşan makamlarını sarsmaya yönelik faaliyetleri geniş halk kesimlerince özellikle de Irak ve Hicaz'da hoş karşılanmıyordu. Medine valisinin Ali evlâdını kendi içlerinde ihtilafa düşürerek halk içinde itibar kaybetmelerine sebep olacak davranışlar içine girdiğinin farkına varan Zeyd b. Ali konuyu Hişam b. Abdülmelik'e götürmeye karar verdi. Zeyd'in ısrarıyla gerçekleşen görüşmede Hişâm'ın, "Halife olmak istediğin söyleniyor, eğer böyle bir niyetin varsa sen bir câriyenin oğlusun, bu görev sana göre değildir" sözleriyle karşılaşan Zeyd, halifenin de Medine valisinden farklı düşünmediğine ve kendilerini küçük gördüğüne bizzat şahit oldu. Emevî halifesinin İslâmiyet ile bağdaşmayan bu küçümseyici ve istihfaf edici tavrından çok rahatsız olan Zeyd şu cevabı verdi: "Hiç kimse Allah'ın gönderdiği bir peygamberden Allah'a daha yakın ve O'nun katında daha yüksek bir dereceye ulaşamaz. İshâk soylu, hür bir kadından doğduğu hâlde Allah bir câriyeden doğan kardeşi İsmâil'i peygamber seçti; insanların en hayırlısı olan Hz. Muhammed'i de onun neslinden çıkardı ve hiç kimse bu şerefe nâil olamadı. Annesi kim olursa olsun dedesi Allah'ın Elçisi, babası Ali b. Ebû Tâlib olan birisinden bu

45 Bk. Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 6: 15-20, 86-92, 116, 157-158; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2: 316; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs-İsâm Ukle, 4/2: 144-158, 205, 226; Hasan Onat, "İbrâhim b. Eşter", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 301.

makama daha lâyık kim olabilir!" sözlerine çok sinirlenen Hişâm'ın huzurundan kovmasının ardından Medine'ye gitmek için ayrılan Zeyd'in, büyük dedesi ve dedesinin yaşadığı olumsuz tecrübeleri dikkate alarak siyasî bir davranış ve eylemin içine girmeye pek gönlü yoktu. Davet üzerine gittiği Kûfe'den valinin ısrarıyla ayrılarak Medine'ye doğru yola çıkan Zeyd, Kadisiye'de kendisine ulaşan Kûfelilerin ısrarlı talepleri sonucunda kerhen de olsa geri döndü. Yaklaşık olarak on ay kaldığı Kûfe'de şehrin ileri gelenlerinin de içinde bulunduğu taraftarlarından ve Basra başta olmak üzere çevredeki şehirlerden bizzat kendisi ya da görevlendirdiği temsilcileri adına biat aldı. Irak, Horasan ve Arabistan'ın geniş kesimlerince benimsenen biat, her konuda Kur'an ve Sünnet'in esas alınması, âdil olmayan iktidar sahiplerine karşı cihad edilmesi, hak sahiplerine haklarının verilerek devlet gelirlerinin âdil biçimde dağıtılması, Peygamber ailesinin kendisine haksızlık eden herkese karşı korunması ve Ehl-i beyt'e yardım edilmesi gibi esaslara dayanıyordu. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'den maddî ve manevî destek gören Zeyd b. Ali, kendisine biat edenlere 1 Safer 122 (6 Ocak 740) tarihinde harekete geçmek için hazırlanmaları emrini verdi. Bu arada biat edenlerden bir grup Zeyd'e gelerek Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer hakkındaki düşüncesini sordular ve ilk iki halife hakkında büyüklerinden hayırdan başka bir şey duymadığını, kendisinin de aynı kanaatte olduğu cevabını verdi. Bunun üzerine biatlarını bozarak Zeyd b. Ali'nin yanından ayrılanlara Râfizîler yanında kalanlara ise Zeydîler denildi ve bundan sonraki süreçte Râfizî terimi Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilâfetini meşru saymayan bütün Şiî gruplara karşılık olarak kullanıldı. Sürekli yer değiştiren ve faaliyetlerini büyük bir gizlilik içerisinde sürdüren Zeyd'in hatt-ı hareketi ve planından bir şekilde haberdar olan Irak eyalet valisi Yûsuf b. Ömer

es-Sekafî, Kûfe Valisi Hakem b. Salt ile iş birliği yaparak Kûfe halkının Zeyd ile bağlantısını kesti. Emevî idarecilerinin aldıkları tedbirler ve taraftarlarından bazıları arasındaki fikir ayrılıklarından ciddi manada güç kaybeden Zeyd, davasından geri adım atmadı. Bununla birlikte taraftarları arasındaki tesanüdün gün geçtikçe azaldığının farkına varınca kalkışma için planladığı 1 Safer 122 tarihinden birkaç gün önce harekete geçmeye mecbur oldu. Ancak büyük dedesi ve dedesi gibi gadre uğradı. Çevresinde kalan 500 idealist kişiyle yaklaşık 12.000 kişilik askerî birliğe karşı kahramanca savaştı ve Safer ayının ilk günlerinde katledildi. Ninevâ'da gizlice defnedilen na'şının kabrinden çıkarılarak cesedinin veya bedeninden ayrılan başının Dımaşk'ta, Mescid-i Nebevî'de bulunan Hücre-i saâdetin yanında ve Mısır'da uzun süre asılı kaldığı, indirildikten sonra da yakıldığı rivayetleri vardır. Hz. Hüseyin'in torunu ve zamanının büyük âlimlerinden olan Zeyd b. Ali'nin katledilmesinden sonra efkâr-ı umumiyede Emevî idaresine karşı olumsuz bakış yaygınlaşmış ve meydana gelen hadiseler Zeydiyye mezhebinin ortaya çıkışına zemin teşkil etmiştir.[46]

Emevî İktidarı ve Abdullah b. Zübeyr

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın oğlunu veliaht olarak ilân etmek istemesinden itibaren siyaset sahnesinde yer alan Abdullah b. Zübeyr, I. Yezîd'e biat etmediği gibi onun

46 Bk. Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 7: 160-173, 180-191; Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureyş*, nşr. E. Lévi-Provencal, (Kahire: Dârü'l-maârif, 1982), 60-61; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. Wilferd Madelung, 2: 612-636; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî Funûnü'l-edeb*, nşr. Abdülmecîd et-Terhînî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004), 24: 218-222; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 19: 455-480; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, nşr. Abdükadir-Mahmûd el-Arnaût, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr 1408/1988), 2: 92. Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2014), 44: 313-315.

ölümünden sonra da halifeliğini ilân etmişti. Hicretten sonra Medine'de dünyaya gelen ilk muhacir çocuğu olan İbnü'z-Zübeyr hatt-ı hareketini hilâfeti şûra esasına döndürmek ve Mekke merkez olmak üzere Haremeyn'i tekrar siyaseten lider konuma getirmek üzerine inşa etmişti. Ancak Hz. Ali döneminden itibaren gelişmelerin Hicaz'dan yönetilip kontrol altına alınması zorlaşmış ve Emevîler ile birlikte oluşan siyasî ve ekonomik sebeplerden dolayı da neredeyse imkânsız hâle gelmişti. Harem olan Mekke'nin saygınlığına siyasî mücadeleler sebebiyle halel gelmesi endişeleri de II. Muâviye'nin ölümünden sonra İbnü'z-Zübeyr'in yanında yer almayı düşünen İbn Ömer başta olmak üzere bazı önemli şahsiyetleri siyasetin dışında tutmuştu. Aynı şekilde Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'den ayrılmama konusundaki ısrarı Husayn b. Nümeyr ve Mervân b. Hakem gibi Emevîlerin iktidarında etkinliği söz konusu olan şahsiyetlerin de yanında yer almasına mâni olmuştu. İbnü'z-Zübeyr'in Mekke'den ayrılmama konusundaki ısrarı hem farklı kesimlerden kimseleri kendi yanına çekmeye yönelik başarılı politikalar geliştirememesine sebep olmuş, hem de Emevîlere karşı olan herkesi bir araya getirecek birleştirici bir lider portresi çizmesini engellemiştir. Diğer bir deyişle Hz. Hüseyin'in şehâdetinden sonra üzerinde ittifak edilecek müstesna ve yegâne şahsiyet olmasına rağmen siyaset sahnesine çıktıktan sonra geliştirdiği politikalarla çevresi genişleyeceğine sürekli daralmış ve Emevîlerin yanında yer almayan ya da yer almayı hiçbir zaman düşünmeyen pek çok kişi kendisinin yanında da yer almamıştır.[47]

47 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 5: 205; 6: 473-474; 7: 55; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs, 4/1: 304; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs-İsâm Ukle, 4/2: 114-119.

İbnü'z-Zübeyr I. Kâbe Kuşatması (3 Rebîülevvel 64/30 Ekim 683) esnasında yanan ve mancınıklardan gelen taşlarla âdeta harabeye dönen Kâbe'yi bir taraftan kendi lehine kamuoyu oluşturmak bir yandan da Emevî iktidarına karşı halkın nefret ve ikrahını çekmek için hac mevsiminin bitimine kadar olduğu gibi bıraktı. Hac merasimi sona erince yer hizasında çift kanatlı iki kapı taktığı Kâbe'yi Hz. İbrahim'in temellerini esas alarak yeniden yaptırdı; güneybatı, kuzeydoğu duvarlarını Hatîm ile birleştirerek Hicr'i Kâbe'ye dâhil edip yüksekliğini 27 arşına çıkardı. Abdülmelik halife olunca Mekke'ye Haccâc b. Yusûf kumandasında bir ordu gönderdi. Taif'e ulaşıp burada karargâh kuran Haccâc, Mekke'ye giden yolları keserek gıda sevkiyatını engelledi ve küçük müfrezelerle şehri yıpratmaya yönelik faaliyetlerde bulundu. Yedi aya yakın bir süre devam eden kuşatmada mancınıklarla taşa tutulan şehirde yaşanan gıda sıkıntısı ve buna çözüm üretilememesi savaş konusunda tecrübeli olmayan İbnü'z-Zübeyr'in taraftarları arasında çözülmelere sebep oldu. Abdullah'ın bir huruç harekâtı esnasında öldürülmesinin ardından Mekke yeniden Emevî hâkimiyetine girdi (17 Cemâziyelevvel 73/3 Ekim 692). I. Yezîd'in ölümünden sonra ortaya çıkan siyasî bölünmüşlüğü ortadan kaldıran Haccâc'ın ilk işi Kâbe'yi eski hâline getirmek oldu ve dokuz yılı aşan bir süre iktidarda kalan İbnü'z-Zübeyr'in ilavelerini başta kapı olmak üzere ortadan kaldırdı. Haccâc'ın Kâbe ile ilgili tasarruflarını Abdülmelik b. Mervân'ın onayıyla gerçekleştirdiği haberlerinin yanında ondan habersiz yaptığı ve Abdülmelik'in bundan hoşnut olmadığı rivayetleri de vardır.[48]

48 Bk. Müslim, "Hac", 69; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 478-518; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 198; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 7: 47; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 494; Ezrakī, *Ahbâru Mekke*, 1: 201; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs-İsâm Ukle, 4/2: 105-108, 363-391; Belâzürî. *Fütûhu'l-Büldân*, trc. Mustafa Fayda, (Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi 1987), 67-68; Küçükaşcı, Haremeyn, 277-288.

İbnü'l-Eş'as ve Emevî İktidarı

Ashaptan Eş'as b. Kays'ın torunu olan Abdurrahman İbnü'l-Eş'as'ın ilk siyasî faaliyeti Hz. Hüseyin'in Kerbelâ öncesinde Kûfe'ye gönderdiği Müslim b. Akîl'in saklandığı yeri vali Ubeydullah b. Ziyâd'a bildirmesidir. Ubeydullah, Müslim'i idam ettikten sonra (8 veya 9 Zilhicce 60/9 veya 10 Eylül 680) Abdullah b. Zübeyr'in tarafına geçti. Yezîd b. Muâviye'nin ölümünün ardından Emevî-Abbasî dönemlerinde yetiştirdiği âlimler ve devlet adamlarıyla tanınan Mühellebîlerin atası olan Mühelleb b. Ebû Sufre de Abdullah b. Zübeyr'in saflarına katılmıştı. İbnü'z-Zübeyr tarafından Horasan valiliğine atanan ve Basra'da Haricîlerin en büyük kolu olan Ezârika ile mücadele eden Mühelleb, Abdullah'ın talebiyle Mus'ab'ın Muhtâr es-Sekafî'yi devre dışı bıraktığı savaşa İbnü'l-Eş'as ile birlikte katıldı (67/687). Abdülmelik'e karşı yapılan Deyrü'l-Câselik Savaşı'nda (72/691) Mus'ab b. Zübeyr'in yanında mücadele eden İbnü'l-Eş'as, Mus'ab'ın ölümünün ardından Irak'ın tamamının Emevîlerin eline geçmesi üzerine Mühelleb b. Ebû Sufre'nin askerleriyle birlikte Abdülmelik'e biat ettiğini haber alınca yeniden Emevîlere katıldı.[49]

İslâm dünyasının siyasî birliğinin sağlanmasında mühim rolü olan ve devlet otoritesinin bütün kesimlerce hissedilmesini sağlayan Haccâc, 78'de (697) yetkileri artırılarak doğu vilayetleri umumi valiliğine tayin edildi. Irak başta olmak üzere idaresi altındaki bütün birimlerde Emevî muhaliflerini ortadan kaldıran Haccâc'ın karşılaştığı en ciddi mesele İbnü'l-Eş'as'ın kendisine ve Emevî Devleti'ne karşı başlattığı isyan hareketidir. Mühelleb'i Horasan valiliğine tayin ederek (78/697) bu cepheyi emniyet içine alan Haccâc, iç karışıklıklardan faydalanarak vergi ödemekten vazgeçen

49 İrfan Aycan, "Mühelleb b. Ebû Sufre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 511-512.

Kabülistan'ın Türk hükümdarı Rutbil'in (Zunbil) üzerine İbn Ebû Bekre'yi gönderdi. Rutbil, Türk tarzı hilal taktiğiyle Emevî ordusunu büyük bir hezimete uğrattı (79/698). Bir yandan Türklerden intikam almak diğer taraftan da bu vesileyle rejim karşıtı Iraklıları iç politikanın dışına itmek isteyen Haccâc, Kûfe ve Basra ordugâhlarından Emevîlere muhaliflerin ağırlıkta olduğu seçkin ve deneyimli askerlerden oluşturduğu yaklaşık 20.000 (40.000) kişilik ordunun başına İbnü'l-Eş'as'ı getirdi. 80/699 senesinde harekete geçen İbnü'l-Eş'as önceki kumandanlardan ayrı bir yol takip ederek baskınlar yerine yavaş ve düzenli bir şekilde ilerlemeyi tercih etti; ele geçirdiği şehir ve kalelere, Irak ile irtibatı sağlamak gayesiyle askeri birlikler ve posta memurları yerleştirdi. Kışın yaklaşması üzerine bölgeyi tanımak ve haraç toplamak maksadıyla harekâtı durdurmak için başvurduğu Haccâc, ilerlemesini, bunu yapamayacaksa kumandayı kardeşi İshâk'a bırakmasını emretti. Bu durumdan huzursuz olan ve bazı rivayetlere göre de Haccâc'ın kendisini görevden almak istemesinden rahatsız olan ve endişe eden İbnü'l-Eş'as isyan etti. Kinde krallarının soyundan gelen İbnü'I-Eş'as daha sonra isyanına dinî bir hareket süsü vererek mevalî ve diğer muhalif grupların da desteğini sağladı. Haccâc'ın baskısından bunalan mevalînin yanı sıra iktidarın meşru olmadığına inanan Irak âlimlerinin ekseriyeti İbnü'l-Eş'as'a destek verdiler. Irak bölgesinin Suriye'ye başkaldırışı olarak da yorumlanan bu başkaldırı ve ayaklanma Irak'taki Emevî iktidarını sona erdirmek üzereyken Haccâc'ın Deyrü'l-Cemâcim Savaşı'nda İbnü'l-Eş'as'ı yenilgiye uğratmasıyla akim kaldı (Cemâziyelâhir 82/Temmuz 701).[50]

50 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 5: 305; 6: 550; 8: 341, 368, 383-384; Belâzürî. *Fütûhu'l-Büldân*, 97; İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14: 427-428; Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 32-33.

Emevîler Döneminde Halifelik ile İlgili Yapılan Değişiklikler

Kitap ve Sünnet üzerine temellenen İslam toplumuna ait siyasî yetkinin niteliği ve çerçevesi, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Râşid halifelerin bir nevi temsil sistemi olmasının yanında seçim veya bağlılık iradesinin belirtilmesi olan biat gibi uygulamalarıyla şekillenmiştir. Bununla birlikte hilafet makamının Emevîler zamanında boşalması hâlinde hanedandan yeni bir halife seçmek veya iş başındaki halifeye bağlılık sunmak demek olan saray çevresindeki destekçilerinden oluşan kimselerin onayına dayalı seçimden ziyade kayıtsız şartsız itaate dayanan biat uygulaması şeklen de olsa devam etmiştir. Haccâc'ın İbnü'z-Zübeyr'i ortadan kaldırmasından sonra İslâm coğrafyasının bölünmüşlüğü giderilince Abdülmelik'e biat için gerçekleştirilen merasime bütün kabilelerin liderleri ya da temsilcilerinin katılmasının istenmiş olması şeklen de olsa geniş katılıma önem verildiğinin bir işaretidir. Ayrıca ilk defa Haccâc b. Yûsuf'un Abdullah b. Zübeyr ile mücadele ederken Abdülmelik b. Mervân adına zor kullanarak ve kerhen aldığı biatları yeminle tasdik ettirmesi ve yazılı olarak düzenlemeye başlaması da Emevîler dönemine has hususiyetlerdendir. Bunun sebebi de biat vermenin hem eden hem de edilen kimse için doğurduğu hukukî sonuçların muhtemel durumlara göre farklılık göstermesidir. Haccâc'ın Abdülmelik adına biat için zorladığı kimselerin müspet cevap vermemelerinde, daha önce İbnü'z-Zübeyr'e yapmış oldukları biatın kendilerini bağlayıcı olmasıyla açıklamışlardır. Çünkü İslâm hukukunun çizdiği yoldan ayrılmadığı sürece biat verenlerin ahitlerinden dönmeleri doğru bulunmamıştır. Veliahtlık için alınan biatları da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. I. Mervan'dan itibaren tahta çıkarken veliaht olarak kardeşleri için biat alan halifeler uygun ortamı elde ettiklerinde kardeşlerini devre dışı bırakarak oğullarını

devreye sokmak istemiş, İslâm hukukunun esaslarına bağlı olan kimseler de önceki biatlarını bozmak istememişlerdir.[51]

Dört halife "Halîfetü Resûlillah (Allah'ın Elçisi'nin halifesi)" veya "Emîru'l-mü'minîn (müminlerin emiri)" unvanlarını kullanırken, "halîfetullâh (Allah'ın halifesi)", "halîfetu Rabbi'l-âlemîn (âlemlerin Rabbı'nın halifesi)", "emînullah (Allah'ın itimat ettiği)" unvanlarını kullanan Muâviye b. Ebû Süfyan'ın iktidara gelmesiyle hilafet sisteminin özünde büyük değişikliklerin meydana geldi ve bu bağlamda İslâm tarihinde yeni bir dönem başladı. Muâviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi ve halifeliğin intikalinde veraset sisteminin ortaya çıkmasıyla halifelik kurumu daha başka bir boyut kazandı. Bundan sonra halkın yönetiminde Kitap ile Sünnet uygulanmasını esas alan, Hz. Peygamber'in vekili sıfatıyla iş gören, devletin menfaatiyle kişisel ve ailevî menfaatlerini birbirinden ayıran muhâcir ve ensara dayanan Râşid halifelerin yerini kuvvete dayanarak ve asabiyeti esas alarak devleti idare eden halifeler aldı. Dini ikinci plana atan ve yönetimi dünyevî bir mahiyet kazanan devleti hilâfet-saltanat karışımı mutlak-teokratik-irsî bir monarşi ile idare eden halifeler artık resmi unvanları bakımından olmasa bile amelî olarak hükümdardı. Emevi halifeleri namazlarda halka imamlık yapsalar da artık bir kisra veya kayser gibi davranıyor, muhaliflerinin tenkit için kullandığı bu tabirleri kendileri de benimsiyorlardı.[52]

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde dinî motifler hâkim iken (asabiyetü'l-hilâfet), Emevîlerin iktidarıyla birlikte zayıflayan din motifinin yerini kabile asa-

51 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 4: 386-387; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs-İsâm Ukle, 4/2: 567-568; Cengiz Kallek, "Biat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 121-123.

52 Taberî, *Târîhu'r-rusül,* 5: 223; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf,* nşr. Wilferd Madelung, 2: 274; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse,* 1: 155, 186; Nevin Mustafa, *Muhalefet,* 297.

biyeti ve mülk (asabiyetü'l-mülk) motifinin aldığını İbn Haldûn şöyle açıklamaktadır: "Hilâfet ilk önce hükümdarlıktan (mülk) uzak bir şekilde mevcut olmuş, sonra her ikisi birbirine karışmış, daha sonra da hükümdarlığın asabiyeti halifeliğin asabiyetinden ayrılınca, iş tek başına hükümdarlığa dönüşmüştür."[53] Râşid halifelerden sonra dinin öngördüğü şartlar dikkate alınarak bir halife seçilseydi ona itaat edilmeyeceğini, toplumun birlik ve beraberliğinin yeniden bozulacağını ileri süren İbn Haldûn'un, Muâviye'nin Yezîd'i veliaht tayin etmekle Müslümanların hayrına olanı gerçekleştirdiğini ileri sürmek suretiyle asabiyet motifini esas alan Emevî iktidarının meşruiyetini sağlamaya çalıştığı belirtilmesi gereken bir husustur.[54]

Muâviye'nin Hz. Ali ile giriştiği mücadelesini meşrulaştırmak için gündemde tuttuğu, Hz. Osman'ın katillerinin sorgulanması ile halife seçiminin şûraya devredilmesi konularında sorumluluk mevkiine gelince herhangi bir girişimde bulunup bulunmadığı ve efkâr-ı umumiyeyi tatmin edecek bir politika geliştirip geliştirmediği üzerinde durulması gereken bir diğer husustur. İktidar mücadelesi yaparken Hz. Osman'ın katledilmesini sürekli gündemde tutan ve rakiplerini devamlı bu hususta suçlamaktan geri durmayan Muâviye halife olunca bu konuya dair herhangi bir girişimde bulunmamış, hatta Hz. Osman'a imkânı olduğu hâlde yardım etmediği ileri sürülerek bu konuda samimi olmamakla da itham edilmiştir.[55]

---

53 Bk. İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, nşr. Abdullah M. ed-Dervîş (Dımaşk: Dâru Ya'reb, 1425/2004), 1: 381-389.

54 Yiğit, "Emevîler", 11: 90.

55 Hz. Osman'ın katledilmesine iştirak edenlerden Muhammed b. Ebû Bekir ile Mâlik b. el-Eşter'in ölümleri Muâviye'nin iktidarından önce savaş şartlarında gerçekleşmiş; onun zamanında gerçekleşen Amr b. Hamık ve Kinane b. Bişr et-Tücîbî'nin öldürülmeleri ise herhangi bir soruşturma ve kovuşturma neticesinde değil Benî Ümeyye taraftarlarınca intikam hırsıyla gerçekleştirilen münferit olaylardır. Bk. Taberî, *Târîhu'r-rusül,* 5: 265;

Hz. Ali taraftarı olan ve Hz. Osman'ın şehadetine de en çok üzülenlerden olan ashaptan Ebü't-Tufeyl, Muâviye'nin yönelttiği Hz. Osman'ı yalnız bıraktıkları töhmetini, bizzat ona yöneltmişti. Muâviye'nin, "intikam alınmasını istemem, ona yardım değil mi?" sualini, onun, yardımın hayattayken yapılması gerektiği şeklinde cevaplaması bu hususu teyit etmektedir. Benzer bir durum Muâviye'nin Hz. Osman'ın kızı Âişe ile aralarında geçen konuşma için de söz konusudur. Âişe'nin babasının katillerinin soruşturulup cezalandırılması ile alakalı serzenişini, Muâviye, gücünün yetmediği ya da fitne ve iç karışıklığa sebep olacağı endişeleriyle ilgili olduğunu şöyle dile getirmektedir: "Ey amca kızı! İnsanlar bize altında kin saklı bir itaat verdiler. Biz de onlara altında öfke saklı olan müsamaha gösterdik. Herkeste kılıç var ve herkes kendi taraftarlarına bakıyor. Eğer insanlara verdiğimiz sözü tutmazsak, onlar da bize verdikleri sözü tutmazlar."[56]

İbn Teymiyye Muâviye'nin ortaya koymuş olduğu fitne ve iç karışıklık gerekçelerinden tatmin olmadığı gibi Hz. Osman'ın katillerinin üzerine gitmemesini mühim bir hata olarak görür. Hatta Hz. Osman'ın katledilmesini bahane ederek Hz. Ali'ye biat etmemekte direnerek karşı çıkmasını ve dolayısıyla Sıffîn Savaşı'ndaki "Leyletü'l-harîr" denilen gecede çok sayıda Müslümanın kanının akmasına sebep olan hadiseleri hatırlatarak Emevîlerin kurucusunun fitne konusundaki samimiyetini sorgular. Kanaatimize göre hilafet makamını elde etmek için ihtirası olmayan Hz. Ali'nin muhtemel fitneden sakınmak için halifelik vazifesini kabul ettiğinin farkında olan İbn Teymiyye'nin çok isabetli olarak ortaya koyduğu bu hu-

Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf,* nşr. İhsan Abbâs, 4/1: 590-592.

56 Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. İhsan Abbâs, 4/1: 92-93, 125; Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 73.

sus, I. Muâviye'nin iktidara gelişiyle devlet yönetiminde ortaya çıkan şahsî ve ailevî menfaatleri öne çıkaran ve muhalefete imkân vermeyen zihniyet değişimiyle doğrudan ilgilidir. Râşid halifeler dönemi düşünce hürriyeti ve muhalif fikirleri açıklama için hiçbir ret veya kayıtlama tanımazken ve yönetime katılma teşvik edilirken Muâviye'den itibaren muhalefeti baskı altına almak saltanatın ayrılmaz bir özelliği hâline gelmiş ve böylece otoritenin denetlenmesi imkânı da ortadan kalkmıştı. Diğer bir deyişle hilâfet modelindeki müsamaha, teşvik ve muvafakat etmenin yerini saltanatla birlikte baskı, zulüm ve musibetin almasıyla muhalefet bastırılarak ortadan kaldırılmıştır. Hz. Ali ile mücadeleye giriştiğinde halife seçiminin şuraya havale edilmesi gerektiğini birçok kere vurgulayan, hilâfetin devri meselesinin bu şekilde çözümlenmesinin tek çare olduğu üzerinde ısrarlı bir şekilde duran Muâviye'nin, uygun ortamı elde ettiğinde ileri sürdüğü iddiasının tam tersini yaparak hilafeti saltanata dönüştürmüş olması da ilkelere göre değil de zaman ve zemine göre hareket ettiğinin bir delili olmalıdır.[57]

Bütün bunlardan dolayı devlet yönetiminin dünyevî bir mahiyet kazandığı Emevîlerin meşruiyeti İslâm tarihi boyunca tartışılan bir konu olmuştur. Dinî ve siyasî niteliklerin yanında mahalli ve kabilevî sebeplere dayanan çeşitli ayaklanmalarda da daima bu meşruiyet gerekçesi kullanılmıştır. En kuvvetli şekliyle Kûfe'de görülen, şeriat adına hak ve hukukun temsilcisi durumunda olan bu dinî muhalefet otoriteye değil yönetimin meşruiyetine karşı çıkıyordu. Devlet merkezinin bulunduğu Suriye hariç Irak, Hicaz, İran ve Mısır'da yaşayan âlimlerin büyük

57 Bk. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*, nşr. Muhammed R. Sâlim (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1406/1986), 4: 408-409; Nevin Mustafa, *Muhalefet,* 155-165.

çoğunluğu Emevî rejiminin şiddetle karşısında olduklarından Haricî isyanlarının dışındaki diğer kalkışmaları genellikle destekledi. Emevî Devleti'nin çöküşüyle sona eren meşruiyet fikrinin meyvelerini ise gizli propagandalarını çeyrek asır Hz. Ali evladı adına yürüten Abbasîler toplamıştır. Bu bağlamda tarihçiler başta olmak üzere Hasan-ı Basrî gibi İslâm âlimlerinin ekseriyeti, başta Yezîd'i veliaht tayin etmesi olmak üzere çeşitli sebeplerle Muâviye'yi tenkit etmiş, Ömer b. Abdülaziz hariç kurucularıyla aynı zihniyeti taşıyan bütün Emevî halifelerini de benzer bakış açısıyla değerlendirmişlerdir. Toplumu iç savaşa sürükleyecek isyanlardan kaçınmak düşüncesiyle mevcut idareye itaati tercih eden âlimler hilâfetin Emevî Devleti ile sona erdiği kanaatini taşıyorlardı. Bu hususu metinlerine de yansıtmış ve Hulefâ-yi Râşidîn ile Emevîler dönemlerinin birbirlerinden hem zihniyet hem de yönetim tarzı bakımından ayrıldığının altını çizmişlerdir. I. Muâviye'nin istişare heyetinde bulunan sahabîlerden Habîb b. Mesleme'nin kendisine sürekli olarak Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in uygulamalarına uymayı teşvik ettiğini bizzat itiraf etmiş olması bu hususu teyit etmektedir. İlk dört halifeyi örnek alan davranışları ve idari, iktisadî ve içtimaî sahalardaki icraatlarıyla sebebiyle Ömer b. Abdülaziz, kaynakların neredeyse tamamında Hulefâ-yi Râşidîn'in beşincisi sayılmış, Muâviye b. Süfyân'ın da sahabeden olduğu hiçbir zaman göz ardı edilmemiştir. Ömer b. Abdülaziz Emevî soyuna mensup ve iktidara veliahtlık yoluyla gelmiş olsa da adaletli yönetiminin yanında başta Havâric ve Mutezile olmak üzere muhalefetle diyaloga açık olduğundan seçimle işbaşına gelmiş olarak addedilmiştir. Hilafeti saltanat sisteminden çıkararak ehil olan birinin şûra yoluyla halife seçilmesinin önünü açmak isteyen Ömer b.

Abdülaziz'in bunu gerçekleştirmeye ömrünün yetmediği burada belirtilmesi gereken bir husustur.[58]

Hadis ve fıkıh âlimi İbn Hibbân (ö. 354/965) güvenilir ve itimada şayan (erbâb-ı sika) râvileri tanıttığı alfabetik eserinin giriş bölümünde Hz. Peygamber'in hayatı ve gazvelerini kısaca anlatmış ve 335 (946-947) senesine kadar meydana gelen hadiseleri de kronolojik olarak özetlemiştir. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve Ahbârü'l-hulefâ* unvanıyla ayrı basımı da yapılan bu eserinde İbn Hibbân, hilâfetin otuz yıl süreceği ve daha sonra saltanata dönüşeceği şeklindeki Hz. Peygamber'in hadisinden yola çıkarak Hulefâ-yi Râşidîn dönemini Hz. Hasan'ın hilâfeti Muaviye b. Ebû Süfyân'a bıraktığı 25 Rebîülevvel 41 günüyle (29 Temmuz 661) sınırlandırır. Emevîler dönemini anlatmaya hükümdar, kral ya da bir şehir veya bölgenin idaresiyle görevli hanedan mensupları için kullanılan "melik" kelimesinin çoğulu olan "mülûk" kelimesini kullanarak başlar. Sadece Ömer b. Abdülaziz'in halife olarak Süleyman b. Abdülmelik'in yerine geçtiğini kayıt altına alır. Çünkü o, uygulamalarını Hz. Peygamber'in sünneti üzere hareket ederken uygulamalarında da Râşid halifelerin yolunu takip etmiştir.[59]

İbn Teymiyye, İbn Kesîr gibi bazı âlimler Muâviye'den bahsederken ashâb-ı kirâmın isimlerinin geçtiği zaman kullanılan "radıyallahu anh (Allah ondan razı olsun)" ifadesini kullanmışlardır. Ömer b. Abdülaziz'in hilâfetine kadar Cuma hutbelerinde başta Hz. Ali olmak üzere

58 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 541-542; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü ve Menâkibü Ömer b. Abdül'azîz*, nşr. N. Zerzûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 65-66, 131-132; Yiğit, "Emevîler", 11: 88-89; Nevin Mustafa, *Muhalefet,* 157, 281-282, 297.

59 İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2: 304-323. Şiî bir aileye mensup olan İranlı tarihçi Hamdullah Müstevfî de İbn Hibbân ile aynı görüşte olup Ümeyyeoğulları'ndan hiçbirinin ayarında olmadığı Ömer b. Abdülaziz'in Ehl-i beyt'e lânet okumayı kabul etmediğinin altını çizmektedir (Târih-i Güzide, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 130, 135, 144, 149, 154, 206, 224).

ashâb-ı kirâmdan bazılarına hakaret içeren ifadeler kullanılmaktaydı. Bu türden ifadeleri "teraddî" denilen "radıyallahu anh" şeklinde duaya çeviren Ömer b. Abdülaziz anıldığında kaynakların tamamının, dört halife, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin bazen de Abdullah b. Zübeyr için kullandıkları bu dua cümlesini onun adının yanına eklemiş oldukları da belirtilmesi gereken bir husustur.[60]

Kaynaklarda Emevîler zamanına yer verilirken daha çok "eyyâm" tabiri kullanılmış, bir kısmında da Abdullah b. Zübeyr'in bertaraf edilerek İslâm ülkesinin birliğinin sağlamasının ardından kuvvete dayanan ve asabiyeti esas alan halifeler dönemi olarak nitelendirilmesi yoluna gidilmiştir. Böyle bir yol takip eden İbn Kesîr teraddî ederek ismini andığı Muâviye dönemi için "eyyâm" ve "mülk" tabirlerini kullanırken, I. Yezîd, II. Muâviye ve İbnü'z-Zübeyr dönemi için "imâret" ve Mervân b. Hakem'e biat edilmesi başlığından sonra Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfeti unvanıyla dönemini anlatmaya başlamıştır.[61] Benzer bir anlayışta olan Taberî hilâfetin saltanata dönüştürüldüğü konusunda açık ifadelerde bulunmasına rağmen hilafet ve saltanata ait terminolojiyi çoğu zaman birlikte kullanmış; bununla birlikte Muâviye'nin saltanat müddetinden bahsetmiş, Abdülmelik'in hilafetini, İbn Sa'd gibi halife olarak nitelendirdiği Abdullah b. Zübeyr'den itibaren başlatan rivayetlere yer vermiştir. Abdülmelik'in İbnü'z-Zübeyr ile mücadele ettiği dönem için ise zaman zaman hilafet ile birlikte kullandığı "vilâyet" terimini tercih etmiştir.[62]

---

60 Bk. İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2: 304; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne,* 4: 408; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8: 5, 285-286; 9: 380; Erdinç Ahatlı, "Radıyallahu anh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34*:* 386.

61 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 8: 8, 212, 334-337; 9: 5.

62 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, 6: 509; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 5: 324-325, 499; 6: 418-419, 550.

Taberî ile aynı yolu takip eden İbnü'l-Esîr, Emevî hanedanının tahta çıkışını "Yezîd b. Muâviye'ye Biat Edilmesi" gibi biat kavramını merkeze alan başlıklar vermiştir. II. Muâviye ile İbnü'z-Zübeyr için biat edilmesi haberini birlikte vererek I. Yezîd'in ölümüyle İslâm ülkesinin fiilen ikiye bölündüğünü kayıt altına almış ve Abdullah b. Zübeyr'in ortadan kaldırılmasından itibaren Emevî devlet başkanlarını halife olarak zikretmeye başlamıştır.[63]

İslâm tarihini İmâmiyye Şîası bakışı açısından değerlendiren ve sadece Hz. Ali ile Hz. Hasan'ı halife olarak kabul eden Ya'kūbî de mülk ve saltanat olarak nitelendirdiği Emevîler dönemini "eyyâm" başlığı altında ele almış ve diğer tarihçiler gibi Muâviye b. Ebû Süfyan ile Ömer b. Abdülaziz'i diğer Emevî hükümdarlarından ayırmıştır.[64] Mes'ûdî de Emevîler döneminin anlatırken, "eyyâm" terimini kullanmış, Muâviye b. Ebû Süfyan ve Ömer b. Abdülaziz dönemleri için "hilafet" başlığı atmıştır.[65]

Sonuç

Emevîler ile ilgili değerlendirme yapan âlimler onların yanlışlarını dile getirmiş, Hz. Ali-Muâviye mücadelesinde gerçekleştirilen faaliyetlerde, Muâviye'yi çeşitli gerekçelerle meşrulaştırmaya çalışan İbn Haldûn, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, İbn Teymiyye gibi isimler, Hz. Ali'yi haklı ve hilâfete daha layık bulmuş, ancak bu arada I. Muâviye'nin ashaptan olduğunu göz ardı etmemiş ve çok kısa süre iktidarda kalmasına rağmen uygulamalarından dolayı Ömer

63 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 127, 225, 237, 531; 4: 5, 71, 96.

64 Ya'kūbî, *Târîh,* 2: 121, 168, 177-178, 180, 198, 213.

65 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 3: 11, 39, 60, 63, 99, 165, 190, 239.

b. Abdülaziz'i Hulefâ-yi Râşidîn'in beşincisi saymışlardır. Hz. Peygamber'in terbiyesinde yetişen, dinî karakteri ağır basan bir siyaset izleyen, ahlakî değerlere bağlı kalarak politik davranışlarını kişiselleştirmeyen Raşid halifeler ile şahsî ve ailevî menfaatlerinin yanında kabile asabiyetine dayalı olarak hareket eden, politik ve dünyevî karakteri ağır basan bir siyaseti benimseyen Emevî hükümdarlarının aralarında telifi mümkün olmayan bir zihniyet farkının olduğunun da altını çizmişlerdir. Hilafetin saltanata dönüştürüldüğü Emevîler döneminde geniş kesimlerin desteğiyle halifelik iddiasında bulunan çeşitli kişi ve grupların muvaffak olamaması, halifelik kurumunun fikri bakımdan içinin dolmasını engellediği gibi, hilâfetin intikalinde alternatif usullerin gündeme gelmesine de engel olmuştur.

Kaynakça

Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr El-Himyerî. *el-Musannef*. Nşr. Habibürrahman el-A'zamî. 11 cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmi, 1403/1983.

Ahatlı, Erdinç. "Radıyallahu anh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 386-387. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

Ahmed Cevdet Paşa. *Kısâs-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*. İstanbul: Dersaadet: Kanaat Kütüphanesi, 1331.

Akyüz, Vecdi. *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.

Âşıkkutlu, Emin. "Berîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 503-504. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Avcı, Casim. "Hilâfet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 539-546. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebû Süfyân*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1990.

Aycan, İrfan "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Aycan, İrfan "Mühelleb b. Ebû Sufre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 511-512. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Bakır, Abdülhalik. "Kays b. Sa'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 93. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşrâf*. Nşr. Yusûf Mar'aşlı. 1/2 cilt. Beyrut: Müessetü'r-Reyyân, 1429/2008.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşrâf*. Nşr. Abdülaziz ed-Dûrî. Beyrut: Müessetü'r-Reyyân, 1430/2009.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşrâf*. Nşr. İhsan Abbâs-İsâm Ukle, 4/2 cilt. Beyrut: Müessetü'r-Reyyân, 1430/2009.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-Büldân*. trc. Mustafa Fayda, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1987.

Beydûn, İbrahim. *el-Hicâz ve'd-devletü'l-İslâmiyye*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Camiiyye, 1987.

Ebü'I-Arab. *Kitâbü'l-Mihan*. Nşr. Yahyâ Vehîb el-Cübûrî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1427/2006.

Ezrakī, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âsâr*. Nşr. R. S. Melhas. 2 cilt, Mekke: Dârü's-sekâfe, 1994.

Fayda, Mustafa. *Hulefâ-yı Râşidîn Devri Dört Halife Dönemi*. İstanbul: Kubbealtı Yayınevi, 2014.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 282-285. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Hâlîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. Nşr. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1993.

Hilâl es-Sâbî. *Rusûmü dâri'l-hilâfe*. nşr. Mîhâîl Avvâd. Beyrut: Dâru'r-râidi'l-Arabî, 1406/1986.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-Ikdü'l-ferîd*. Nşr. Abdülmecid et-Terhînî. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1987.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkī eş-Şâfîi. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. Nşr.

Muhibbüddin Ebû Said b. Garâme el-Amrevî. 80 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr,1419/1998.

İbn Hacer el-Askalâni. *Fethu'l-bârî bi Şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî*. Nşr, Muhammed Fuâd Abdülbâkî ve dğr. 13 cilt, (Kahire 1379: el-Mektebetü's-Selefiyye).

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. Nşr. Abdullah M. ed-Dervîş. 2 cilt. Dımaşk: Dâru Ya'reb, 1425/2004.

İbn Hibbân, Ebu Hatim Muhammed b. Hibban b. Ahmed el-Büsti. *Kitâbü's-Sikât*. Nşr. Muhammed Abdürreşîd. 10 cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-maarifi'l-İslâmiyye, 1393/1973.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemalüddin Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meafirî el-Basrî el-Mısrî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Nşr. Mustafa Sakkâ v.dğr. 2 cilt. Kahire: Dârü'l-Fikr, 1355/1975.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbeddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâv'i ed-Dımaşkī eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Nşr. Abdükadir el-Arnaût v.dğr. 20 cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1431/2010.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbeddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâv'i ed-Dımaşkī eş-Şâfiî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. Nşr. Sâmî b. Muhammed es-Selâme. 8 cilt. Riyad: Dâru Taybe,1420/1999.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. Nşr. Ali Şîrî. Beyrut: Darü'l-Edvâ, 1410/1990.

İbn Kuteybe, *eş-Şî'r ve'ş-şu'arâ'* (haz. Ahmed M. Şâkir). 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-maarif, 1377/1958.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Kâtib el-Hâşimî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-Tabakāti'l-kebîr*. Nşr. Ali Muhammed Ömer. 10 cilt. Kahire: Mektebetü Hancî, 1421/2001.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nümeyrî el-Basrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*. Nşr. Fehim M. Şeltût. 4 cilt. Cidde: Dârü'l-İsfahân: 1399/1979.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*. 9 cilt. Nşr. Muhammed R. Sâlim. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1406/1986.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Sîretü ve Menâkibü Ömer b. Abdül'azîz*. Nşr. N. Zerzûr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.

İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Târîh*. Nşr. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. 11 cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 2012.

İbnü'l-İmâd. *Şezerâtü'z-zeheb fî Ahbâri men Zeheb*. Nşr. Abdükadir-Mahmûd el-Arnaût. 10 cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1408/1988.

Julius Wellhausen. *Arap Devleti ve Sukutu*. Trc. Fikret Işıltan. Ankara Üniversitesi Basımevi 1963.

Kallek, Cengiz. "Biat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 120-124. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Karahan, Abdullah. "Ubeydullah b. Abbâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 18. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Kılavuz, Ahmet Saim. "Akaid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 212-216. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Kılıç, Ünal. "Yezîd I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 513-514. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Köse, Saffet. "Zeyd b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 313-315. İstanbul: TDV Yayınları, 2014.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. *Câhiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*. İstanbul: İsar Yayınevi: 2003.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Harre Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 245-247. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüzelî. *Mürûcü'z-zeheb*. Nşr. Muhammed Muhyiddîn. 4 cilt. Beyrut: el-Mektebetü't-ticâreti'l-kübrâ, 1964-1965.

Mustafa, Nevin. *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*. Trc. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.

Müstevfî, Hamdullah. *Târih-i Güzide*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

Nasr b. Müzâhim el-Minkarî. *Vak'ati Sıffîn*. Nşr. Abdüsselâm M. Harun. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1410/1990.

Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fî Funûnü'l-edeb*, nşr. Abdülmecîd et-Terhînî. 33 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.

Onat, Hasan. "İbrâhim b. Eşter". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 301. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Öz, Mustafa. "Muhammed b. Hanefiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30:537-539. İstanbul: TDV Yayınları, 2005,

Öz, Mustafa. "Şia". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 111-112. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nûrüddin Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî. *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*. Nşr. Kasım es-Sâmerrâî. 5 cilt. Beyrut: Müessesetü'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, 1422/2001.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tacüddln (Lisanüddin) Muhammed b. Abdilkerlm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. Nşr. Emîr Ali Mühennâ-Ali Hasan Fâûr. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1414/1993.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî. *Derrü's-sehâbe fî Menâkıbi'l-karâbe ve's-Sahâbe*. Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1404/1984.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*. Nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 10 cilt. Beyrut: Dâru Süveydân ts.

Yâ'kūbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kūb İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh. *Târîhu'l-Yâ'kūbî*. Nşr. M. Houtsma. 2 cilt. Beyrut: Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Yiğit, İsmail. "Emevîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 87-104. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Yiğit, İsmail. "Muhtâr es-Sekafî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 54. İstanbul: TDV Yayınları, 2006,

Yiğit, İsmail. "Osman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 438-443. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

Yiğit, İsmail. "Sıffîn Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 107-108. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Yiğit, İsmail "Tevvâbîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 49-50. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yıldız, Hakkı Dursun. "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Zübeyrî, Mus'ab b. Abdullah. Kitâbu *Nesebi Kureyş*. Nşr. E. Lévi-Provencal, Kahire: Dârü'l-maârif, 1982.